

**West-Friese
Archeologische
Rapporten 143**

**Aanvullend onderzoek naar de inrichting van het
terrein van het vrouwenklooster Bethlehem aan
de Bangert (1475-1572)**

De opgraving op perceel Bangert 40, Westerblokker,
gemeente Hoorn

C.P. Schrickx

**Aanvullend onderzoek naar de inrichting van
het terrein van het vrouwenklooster Bethlehem
aan de Bangert (1475-1572)**

**De opgraving op perceel Bangert 40, Westerblokker, gemeente
Hoorn**

C.P. Schrickx

Colofon

West-Friese Archeologische Rapporten 143

Titel	Aanvullend onderzoek naar de inrichting van het terrein van het vrouwenklooster Bethlehem aan de Bangert (1475-1572). De opgraving op perceel Bangert 40, Westerblokker, gemeente Hoorn
Uitvoerder	Archeologie West-Friesland
Auteur	C.P. Schrickx (Senior KNA Archeoloog, Archeologie West-Friesland)
Redactie	M.H. Bartels (Senior KNA Archeoloog, Archeologie West-Friesland)
Veldwerk	C.P. Schrickx M. Kossen (KNA Archeoloog MA, Archeologie West-Friesland) J. Leek (Archeoloog, Archeologie West-Friesland) D.M. Duijn (KNA Archeoloog MA, Archeologie West-Friesland) E. van Paridon (Veldmedewerker, Archeologie West-Friesland) A. Weel (Metaaldetectie, Archeologie West-Friesland) J. Jetses (Student, Vrije Universiteit) B. Balk (Vrijwillig medewerker, Archeologie West-Friesland) P. Oudheusden (Vrijwillig medewerker, Archeologie West-Friesland) L. van den Thillart (Vrijwillig medewerker, Archeologie West-Friesland) E. Winters (Vrijwillig medewerker, Archeologie West-Friesland) O. Ooievaar (Vrijwillig medewerker, Archeologie West-Friesland)
Determinatie	C.P. Schrickx
Botanisch onderzoek	A.L. de Sitter-Homans (vrijwillig botanisch specialist)
Fotografie objecten & bewerking afbeeldingen	F.C. Schinning (Archeoloog, Archeologie West-Friesland)
GIS/kaartmateriaal	C.P. Schrickx
Opmaak	C.P. Schrickx & F.C. Schinning
Trefwoorden	Bethlehem, Bangert, klooster, vrouwenklooster, Middeleeuwen

© Archeologie West-Friesland 2020

Niets van deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, film, fotokopie, digitaal of geautomatiseerd systeem zonder voorafgaande toestemming van de copyrighthouders en de auteur.

De uitgever heeft de inhoud met de grootst mogelijke zorgvuldigheid samengesteld. Ondanks deze zorgvuldigheid kunnen gegevens zijn veranderd of onjuist zijn weergegeven.

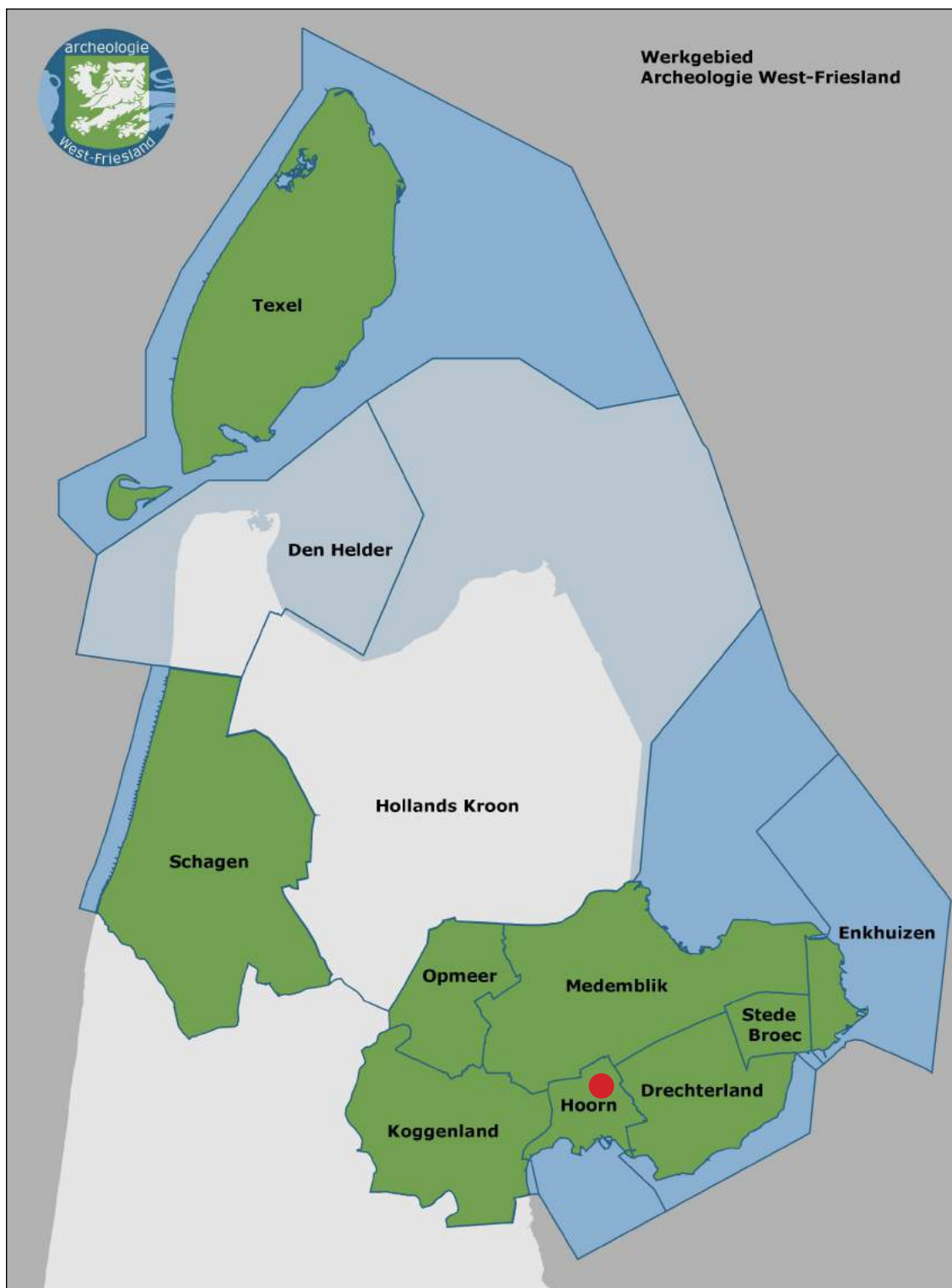
Administratieve gegevens

Project/locatie	Bangert 40, Westerblokker, gemeente Hoorn
Projectnummer	455
Landelijk registratienummer	4556180100
Centrale coördinaten	x: 134.850 y: 519.897
Datum rapportage	10 maart 2020
Datum veldonderzoek	23 augustus - 15 september 2017
Bevoegde overheid	Gemeente Hoorn
Archeologisch deskundige	M.H. Bartels
Beheer en plaats projectdocumentatie	Depot gemeente Hoorn
Opdrachtgever	Gemeente Hoorn
Opdrachtnemer	Archeologie West-Friesland
Monumentnummer	14900
Status	Goedgekeurd door het Bevoegd Gezag

Inhoudsopgave

1. Inleiding	9	
2. De onderzoekslocatie	11	
2.1 Geologie en landschap	11	
2.2 Historische achtergrond	12	
2.2.1 Bethlehem in de Bangert	12	
2.2.2 Bidden en werken in de stilte van de Bangert: Het plattelandsklooster Bethlehem onder de kruisbroeders	13	
2.2.3 Aanvullende historische gegevens en correcties	20	
2.3 De opgravingen en de kloosterplattegrond	24	
2.4 Perceel Bangert 40 na 1572	27	
3. Doel en methode van het onderzoek	31	
3.1 Onderzoeksopdracht	31	
3.2 Methode	33	
4. Resultaten	37	
4.1 Inleiding	37	
4.2 Middeleeuwen (tot 1475)	37	
4.3 Klooster (1475-1572)	40	
4.3.1 Fase 1 (1475-1509)	41	
4.3.2 Fase 2 (1509-circa 1550)	42	
4.3.3 Fase 3 (1550-1572)	47	
4.3.4 Aanvullend keramiekonderzoek	56	
4.3.4.1 Inleiding	56	
4.3.4.2 Functionele analyse	56	
4.3.4.3 Ingekraste merken	65	
4.3.4.4 Beeldjes van pijpaaarde en terracotta	66	
4.3.4.5 Bouwmateriaal	70	
4.3.4.6 Glazen voorwerpen	79	
4.3.4.7 Metalen voorwerpen	79	
4.3.4.8 Overig	84	
4.3.5 Botanisch onderzoek (A.L. de Sitter-Homans)	84	
4.4 Periode na 1572 tot 1885	87	
4.5 Periode na 1885	91	
5. Beantwoording onderzoeksvragen	96	
6. Synthese	99	
7. Literatuur	104	
Kaartbijlagen		
Bijlage 1	Allesporenkaart	107
Bijlage 2	Profielen 1	109
Bijlage 3	Profielen 2	111
Determinatielijsten en specialistisch onderzoek		
<i>Digitaal beschikbaar via www.archeologiewestfriesland.nl</i>		
Bijlage 4	Determinatielijsten	
Bijlage 5	Dendrochronologisch onderzoek (S. van Daalen)	

Afb. 1. De locatie van het plangebied binnen de gemeente Hoorn in West-Friesland (rode stip). Op de kaart is het gemeentelijke samenwerkingsverband Archeologie West-Friesland weergegeven.

1 Inleiding

In de periode van 23 augustus tot en met 15 september 2017 (17 dagen) is het perceel Bangert 40 aan de Bangert in Westerblokker in opdracht van de gemeente Hoorn vlakdekkend opgegraven (afb. 1 en 2). Dit perceel is in 2008 door de gemeente Hoorn aangekocht in het kader van de aanleg van de nieuwbouwwijk Bangert-Oosterpolder. Op het perceel stonden een kleine stolpboerderij en een schuur, die in 2016 zijn gesloopt. In het definitieve plan komt hier een fietspad vanaf de Bangert en wordt het overige deel van het perceel verkocht als bouwkaavel.

In 2016 is een Archeologische Quicksan voor het perceel opgesteld.¹ Hierin is uiteengezet dat op de verwachtingskaart behorend bij de Archeologische Beleidsnota uit 2007 het perceel niet als onderdeel van het terrein van klooster Bethlehem (1475-1572) wordt beschouwd (zekere archeologische waarde), maar wel binnen een zone met een mogelijke archeologische waarde ligt. Voor deze zone geldt een vrijstellingsgrens van 35 m² en vrijstellingsdiepte van 35 cm. Op de Beleidskaart Archeologie uit 2013 is de verwachting bijgesteld naar zekere waarde, waarvoor een archeologieplicht geldt voor alle grondroerende werkzaamheden. Reden voor deze bijstelling is dat uit het archeologische en historische onderzoek naar klooster Bethlehem is gebleken dat perceel Bangert 40 met zekerheid wel degelijk tot het kloosterterrein behoorde. Dit maakt het perceel van groot archeologisch belang, zoals in hoofdstuk 2 zal worden uiteengezet. Voor de uitvoering van de archeologische opgraving is d.d. 15-08-2017 een Programma van Eisen (PvE) opgesteld.

Afb. 2. Perceel Bangert 40 (rode contour) voorafgaand aan de sloop van de stolpboerderij. Dit perceel maakte in de late Middeleeuwen onderdeel uit van het terrein van klooster Bethlehem (gele contour).

1 Schrickx 2016.

De eindverantwoordelijkheid van het archeologisch onderzoek was in handen van senior-archeoloog drs. Michiel Bartels. De projectleider tijdens het veldwerk was senior-archeoloog dr. Christiaan Schrickx. De andere leden van het veldteam waren archeoloog drs. Marlijn Kossen (als veldtechnicus), Jasper Leek (archeoloog), Dieuwertje Duijn (archeoloog), veldmedewerkers Etienne van Paridon en Aad Weel (metaaldetectie) en Jordy Jetses (student archeologie). Tevens hebben vrijwillig medewerkers Bert Balk, Peter Oudheusden, Leo van de Thillart, Els Winters en Owen Ooievaar geholpen.

Het onderzoek is uitgewerkt door Christiaan Schrickx, tevens auteur van het boek *Bethlehem in de Bangert* dat in 2015 is verschenen.

In dit rapport worden de resultaten van het archeologisch onderzoek op het perceel Bangert 40 (Archisnummer 4556180100, project 455) weergegeven. De rapportage bestaat uit twee delen. In het eerste deel worden de historische gegevens met betrekking tot het onderzoeksterrein en de directe omgeving uiteengezet. In het tweede deel worden de aangetroffen sporen en het verzamelde vondstmateriaal geanalyseerd.

Nadrukkelijk dient hier te worden vermeld dat in dit rapport geen uitgebreide beschrijving van de historie en archeologie van klooster Bethlehem wordt gegeven, maar dat de nadruk ligt op de gegevens die een aanvulling op het reeds bestaande beeld vormen.

De rapportage volgt de eisen die daaraan worden gesteld in de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA), versie 3.3, en het Kwaliteitshandboek Archeologie Hoorn, versie 2016.

2 De onderzoekslocatie

2.1 Geologie en landschap

Van belang voor de interpretatie van de archeologische gegevens is vooral dat het onderzoeksterrein ligt binnen een veenontginningsgebied. In de 12de eeuw zij door het veen sloten in noord-zuid-richting gegraven en is de Bangert als grens tussen de dorpen Zwaag en Westerblokker tot stand gekomen. In deze paragraaf wordt een beknopt algemeen beeld geschetst van de landschapsvorming vanaf de prehistorie.

Tot circa 3800 voor Chr. was West-Friesland vrij toegankelijk voor de zee. De toenmalige kust bestond voornamelijk uit zandige wadplaten waartussen een groot aantal west-oost georiënteerde geulen lag. Meer landinwaarts gingen de zandige platen over in lagunes waarin klei werd afgezet. Een groot deel van West-Friesland lag in dit lagunaire gebied.² De sedimenten die in deze periode zijn afgezet, worden gerekend tot de oudste afzettingen van de Beemster Afzettingen (voorheen Calais II en III, tegenwoordig: Laagpakket van Wormer).

Rond 3800 voor Chr. ontstonden aan de kust van Noord-Holland op de zandige wadplaten strandwallen die de kust langzaam afsloten. De zee kon vanaf deze periode alleen nog via enkele zeegaten in het achterland doordringen. Via het zeegat van Bergen drongen getijdengeulen West-Friesland binnen. Buiten de invloedsfeer van deze geulen vond geen sedimentatie plaats en vormde zich veen. Binnen de invloedsfeer van deze getijdengeulen vond afzetting van zand en klei plaats. Het grovere, zandigere materiaal sedimenteerde in en direct naast de geul. Het lichtere en kleiiger materiaal werd bij overstromingen verder van de geul afgezet.

Tussen 3800 en 1400 voor Chr. verlegden de getijdengeulen enkele malen hun loop, waardoor de ondergrond van West-Friesland een zeer ingewikkelde opbouw heeft. Deze opbouw, en de geologische geschiedenis, is door De Mulder en Bosch ontrafeld en systematisch beschreven. Volgens deze reconstructies heeft Enkhuizen in een kweldergebied gelegen. De mariene afzettingen die in Enkhuizen direct onder de bouwvoor liggen behoren tot het Laagpakket van Wormer. Grote getijdengeulen zijn vermoedelijk niet actief geweest. Buiten de actieve delen van het zeegat vond veengroei plaats (behorend tot het Hollandveen Laagpakket).

Rond 1500 voor Chr. sloot het zeegat van Bergen en werden de geulsystemen in West-Friesland minder actief. Na het droogvallen van de geulen vond als gevolg van differentiële inklinking van de verschillende afzettingen een omkering (inversie) van het reliëf plaats. De aanvankelijk laaggelegen kreekbeddingen en oevers zakten minder in dan de aanvankelijk hooggelegen kwelders. Buiten de actieve geulen had vanaf circa 3800 voor Chr. in heel West-Friesland continu veenvorming plaatsgevonden, waardoor grote veenkussens waren ontstaan. Op het moment dat de laatste actieve geulen verlandden, verdwenen ook deze onder een dik pakket veen. Op en rond de veenkussens waren alleen nog kleine veenstroompjes actief. Deze voerden het water uit de veenkussens af naar lager gelegen delen.

De bewoning in West-Friesland in de Midden- en Late-Bronstijd (1500 tot 800 v. Chr.) concentreerde zich op de flanken van deze geulruggen en op de kwelders.³ Door toenemende

² De Mulder/Bosch, 1982.

³ IJzereef/Van Regteren Altena, 1991; Roessingh/Lohof, 2011.

vernating werd West-Friesland rond 800 v. Chr. verlaten. Tot het ontstaan van de handelsplaats Medemblik omstreeks 700 n. Chr. was het gebied vermoedelijk onbewoond.⁴

In de Middeleeuwen was West-Friesland bedekt met een dik veenpakket. Door het ontstaan van de Zuiderzee in de 11de en 12de eeuw werd de invloed van de zee aan de oostzijde van Noord-Holland aanzienlijk groter: de zee sloeg grote stukken land langs de kust weg en de Hollandse binnenmeren ontstonden. Het ontstaan van de Zuiderzee, gecombineerd met een gemiddelde stijging van de temperatuur, zorgde voor een natuurlijke ontwatering van het West-Friese veenpakket en gunstige condities voor ontginning. De eerste ontginningen in West-Friesland dateren uit de 8ste eeuw en vonden plaats rond Medemblik. Van de 10de tot en met de 12de eeuw werd het overige deel van West-Friesland ontgonnen. Het gebied werd geschikt gemaakt voor bewoning en landbouw door op systematische wijze sloten door het veen heen te graven, waardoor het veen ontwaterde. Door de ontwatering oxideerde het veen en klonk het veenpakket in, met een geleidelijke daling van het maaiveld als gevolg. Het land werd hierdoor kwetsbaar voor inbreuken van de zee en overstromingen.⁵ De bewoners van West-Friesland probeerden dit gevaar te verkleinen door dijken aan te leggen. Deze verschillende losse dijken werden met elkaar verbonden, waardoor West-Friesland vanaf circa 1250 werd beschermd door één lange dijk: de Westfriese Omringdijk. Deze dijk is in de eeuwen hierna nog diverse malen doorgebroken, waardoor land afsloeg en klei en zand werd afgezet. De loop van de Omringdijk is in de loop der eeuwen sterk gewijzigd. Door het verdwijnen van het voorland (het land dat voor de dijk lag) verzwakte de dijk, waardoor deze op een groot aantal plaatsen moest worden teruggelegd door middel van inlaagdijken. De huidige Omringdijk bevat hierdoor slechts in een aantal dijkvakken nog de originele 12/13de-eeuwse kern.⁶

Om het gebied binnen de Omringdijk droog te houden moest dagelijks water in zee worden geloosd. In eerste instantie gebeurde dit tijdens eb via spuisluizen in de dijk. Door de aanhoudende daling van het maaiveld was dit na verloop van tijd niet meer mogelijk. De introductie van de poldermolen in Holland in het begin van de 15de eeuw was een antwoord op dit probleem. De oudste vermelding van de watermolen aan het eind van de Holenweg bij de Westfriese Omringdijk (nu locatie Willemsweg) dateert uit 1483.⁷ Wanneer deze molen is gebouwd, is onbekend. Het gebied van Zwaag waterde via deze molen af op de Zuiderzee.

2.2 Historische achtergrond

2.2.1 Bethlehem in de Bangert

Perceel Bangert 40 maakte deel uit van het terrein van klooster Bethlehem (1475-1572). Dat blijkt uit de resultaten van de archeologische opgravingen die tussen 2003 en 2008 zijn verricht en tevens uit het historisch onderzoek. Naar aanleiding van de opgravingen is door Christiaan Schrickx, tevens de auteur van dit onderzoeksrapport, historisch onderzoek naar het klooster verricht dat in 2015 heeft geresulteerd in een dissertatie aan de Universiteit Leiden en een handelseditie onder de titel *Bethlehem in de Bangert. Een historische en archeologische studie naar de ontwikkeling van een vrouwenklooster onder de Orde van het Heilig Kruis in het buitengebied van Hoorn (1475-1572)* (afb. 3).

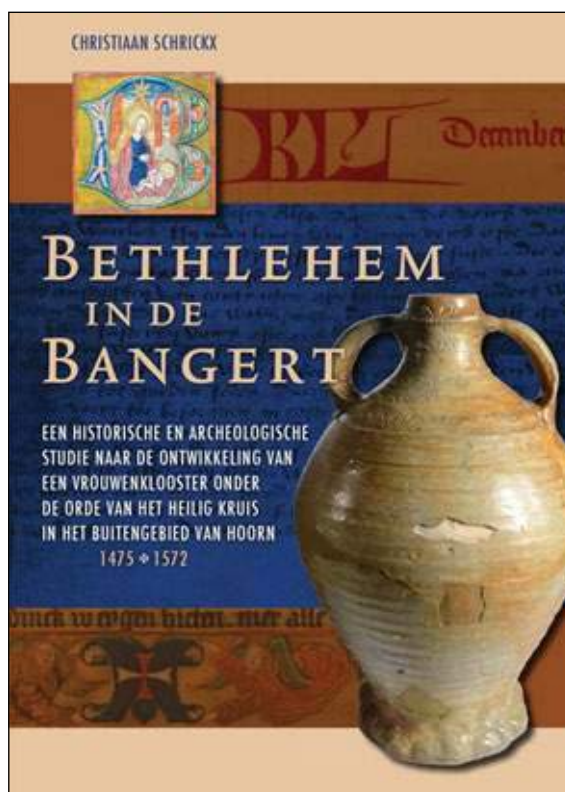
4 Besteman 1990, 107.

5 Besteman 1990, 93-96.

6 Boon 1991, 78-114.

7 Schrickx 2010, 50-51.

Klooster Bethlehem was een vrouwenklooster dat van 1475 tot 1572 heeft bestaan. De historie en archeologie van dit klooster is dusdanig van aard en omvang dat Bethlehem niet alleen van gemeentelijk en regionaal belang is, maar ook van nationaal belang op het vlak van de kloostergeschiedenis. Dit heeft meerdere redenen. Allereerst heeft Bethlehem een zeer bijzondere geschiedenis: het is een van de weinige vrouwenkloosters die tot de Orde van het Heilig Kruis (kruisbroeders) behoorde. Het is bovendien een late exponent van de kloosterbeweging in Nederland en vertelt daardoor het verhaal over het kloosterleven ten tijde van de Reformatie (opkomst protestantisme). Het is een van de weinige kloosters in Nederland die grootschalig is opgegraven, wat samenhangt met de ligging op het platteland (de meeste kloosters stonden in de steden). Tot slot is de hoeveelheid vondstmateriaal ongeëvenaard waardoor een zeer compleet beeld van de materiële cultuur van een klooster kan worden verkregen.

Afb. 3. Het boek *Bethlehem in de Bangert* is in 2015 verschenen naar aanleiding van de opgravingen die tussen 2003 en 2008 hebben plaatsgevonden.

Een samenvatting van dit boek, waarin Bethlehem in de bredere kloosterbeweging wordt geplaatst, is gepubliceerd als artikel '*Bidden en werken in de stilte van de Bangert: Het plattelandsklooster Bethlehem onder de kruisbroeders*' in het Kwartaalblad van Oud Hoorn 2015 nr 3. Dit artikel wordt integraal in deze paragraaf opgenomen.

2.2.2 Bidden en werken in de stilte van de Bangert: Het plattelandsklooster Bethlehem onder de kruisbroeders

Inleiding

Het verdwenen klooster Bethlehem (1475-1572) aan de Bangert in Westerblokker spreekt tot de verbeelding. Het wordt genoemd in de diverse kronieken van de stad Hoorn, maar er staat geen steen meer van overeind. Tot voor kort stonden ter plekke tuinbouwkassen en herinnerde niets meer aan het klooster dat hier ooit moet hebben gestaan. Sinds 2003 is hier dankzij archeologisch onderzoek verandering in gekomen. Vanwege de geplande nieuwbouwwijk Bangert-Oosterpolder is een groot deel van het voormalige kloosterterrein opgegraven.⁸ De resultaten waren boven verwachting: kloostergebouwen, een ommuring, bruggen, waterputten en zelfs een kerkhof kwamen tevoorschijn. Na afloop van het laatste archeologische onderzoek in 2008 is door de kloosterwerkgroep in Blokker een monument voor het klooster aan de

⁸ De opgravingen stonden onder leiding van archeoloog Guus van den Berg en de aangetroffen sporen zijn door hem uitgewerkt. Berg, G.T.C. van den, 2008: *Het buitenklooster Bethlehem aan de Bangert in Blokker. Archeologisch onderzoek naar het laatmiddeleeuwse klooster Bethlehem (1475-1573) in het buitengebied van Hoorn. Deel 1 Sporen en structuren*. Hoornse Archeologische Rapporten 6.

Bangert gerealiseerd.⁹ Tevens zijn de gevonden menselijke skeletten in een graftombe bij de Nederlands-hervormde Kerk van Blokker herbegraven. Op de tombe is een fraai beeld van een knielende zuster geplaatst. Het klooster is uit de vergetelheid gehaald en maakt voor altijd onderdeel uit van de historie van dit dorp.

De archeologische resultaten vormden de aanleiding voor een onderzoek naar de geschiedenis van dit klooster. De spaarzame vermeldingen in de kronieken en de weinige archiefstukken waarin Bethlehem wordt genoemd, deden vermoeden dat niet veel meer over dit klooster viel te achterhalen. Het tegendeel blijkt het geval. Dankzij een bewaard gebleven statutenboek, dat zich tegenwoordig in de collectie van het Keble College in Oxford bevindt, krijgen we een beeld van de organisatie van het klooster (afb. 4). Bethlehem neemt een bijzondere positie binnen het laatmiddeleeuwse kloosterlandschap in en geeft ons een kijk op het kloosterleven in die tijd. De geschiedenis en archeologie van Bethlehem staan uitgebreid beschreven in het boek *'Bethlehem in de Bangert'* dat deze maand is verschenen.¹⁰ In dit artikel wordt niet de volledige inhoud van dit boek samengevat, maar wordt Bethlehem in de kloostergeschiedenis van Hoorn geplaatst.

Afb. 4. Detail van een pagina uit het statutenboek van Bethlehem uit 1537 (collectie Keble College, Oxford). De letter B is versierd met een miniatuur van het stalletje in Bethlehem met Maria met Kind.

De Moderne Devotie in Hoorn

Klooster Bethlehem is een opvallend late stichting in vergelijking met de kloosters die in de binnenstad van Hoorn hebben bestaan (afb. 5). Aan de geschiedenis van deze stadskloosters is in diverse publicaties aandacht besteed, maar dankzij recent onderzoek naar de laatmiddeleeuwse kloosterbeweging in het toenmalige bisdom Utrecht kan toch een nieuw beeld van deze gemeenschappen worden geschetst.

Binnen de huidige landsgrenzen bestonden tot in de 14de eeuw weinig kloosters. Deze

⁹ Zie de website: <http://www.cultuurhistorischerouteblokker.nl>.

¹⁰ Schrickx, C., 2015. *Bethlehem in de Bangert. Een historische en archeologische studie naar de ontwikkeling van een vrouwenklooster onder de Orde van het Heilig Kruis in het buitengebied van Hoorn (1475-1572)*.

werden bevolkt door personen uit de adel of het patriciaat, aangezien kennis van de Latijnse taal en medegaven in de vorm van geld bij intrede in het klooster noodzakelijk waren. De oorspronkelijke kloosteridealen, vooral op het vlak van de armoede, werden in veel gevallen verzaakt. Dit leidde tot een breed gevoeld hervormingsbesef in Europa.

Afb. 5. Stadsplattegrond van Hoorn, gemaakt door Jacob van Deventer ca 1560. Op deze oudste plattegrond van Hoorn zijn duidelijk de kapellen van de kloosters zichtbaar. Bethlehem in Blokker valt buiten de kaart.

Eind 14de eeuw kwam in Nederland een religieuze beweging van de grond die de Moderne Devotie wordt genoemd en die zeer succesvol zou zijn. De grondlegger was Geert Grote (1340-1384), die in zijn ouderlijk huis in Deventer een zusterhuis oprichtte. Samen met Florens Radewijns, een van de vroege moderne-devoten, stichtte hij bovendien een broederhuis. Centraal in het gedachtegoed van Geert Grote stonden nederigheid en soberheid. Hij maakte mystieke geschriften toegankelijk voor een breed publiek en zorgde voor een vertaling van het Latijnse getijdengebed in de volkstaal. Hierdoor stelde hij personen van lage komaf in staat een religieus leven te leiden.

Geïnspireerd door Geert Grote kwamen in diverse steden broeder- en zusterhuizen tot stand. Kenmerkend voor deze huizen was dat de ingezetenen een gemeenschappelijk religieus leven leidden en afstand van hun privébezit deden ten gunste van de gemeenschap. De broeders en zusters van het gemene leven, zoals de leden van deze gemeenschappen werden genoemd, legden niet de kloostergeloftes af en volgden geen kerkelijk erkende kloosterregel. In 1385 kwam in Hoorn zowel een broeder- als een zusterhuis tot stand, waarmee Hoorn een van de eerste steden was van de nieuwe religieuze beweging. De stichting van het broederhuis is uit de historische bronnen goed bekend. Twee leken schonken een huis aan de Gouw (nu Nieuwstraat) aan vijf personen, onder wie Paulus Albertsz. uit Medemblik, die het bestuurscollege van de

nieuwe stichting vormden. De stichting van het zusterhuis is minder goed bekend uit de bronnen. In een kroniek is eenvoudig sprake van de oprichting van een 'nieuwe vergadering' in 1385 in een huis achter de parochiekerk. Het gaat om het latere Agnesconvent (Agnietenklooster). Uit een akte uit 1399 blijkt dat het broeder- en het zusterhuis dezelfde bestuurders hadden. Op basis hiervan kunnen we veronderstellen dat beide gemeenschappen door dezelfde personen zijn gesticht. Enkele jaren later kwam nog een tweede zusterhuis tot stand, namelijk het latere Ceciliaconvent. De oudste vermelding dateert uit 1396 en het kan eigenlijk geen toeval zijn dat de zusters een huis betrokken naast het broederhuis aan de Gouw.

Onder de derde regel van Franciscus

Eind 14de eeuw heerste binnen de Kerk een repressieve sfeer ten aanzien van ideeën die niet strookten met de officiële kerkelijk leer. Vanwege deze dreiging kwam in 1399 een aantal moderne-devoten, onder wie de hiervoor genoemde Paulus Albertsz., in Amersfoort bijeen. Zij besloten dat de gemeenschappen waarbij ze betrokken waren, de derde regel van Franciscus zouden aannemen en gezamenlijk een kapittel zouden vormen, namelijk het Kapittel van Utrecht. De derde regel was in 1289 per pauselijke bul erkend als regel voor personen die een individueel religieus leven wilden leiden. De aanname van deze regel gaf de gemeenschappen een plaats binnen de Kerk. In 1401 werd pauselijke toestemming verkregen tot het houden van een jaarlijks generaal kapittel (vergadering) met wetgevende bevoegdheden. De oprichting van het nieuwe kapittel was daarmee een feit.

Het Agnesconvent in Hoorn en het Mariaconvent in Medemblik namen waarschijnlijk direct in 1399 de derde regel van Franciscus aan. In 1400 wordt Paulus Albertsz. namelijk minister (bestuurder) van de zusters in Hoorn en Medemblik genoemd. In 1401 volgde het Ceciliaconvent en niet lang daarna ook het Catharinaconvent en het Gertrudisconvent (Geertenklooster), die in 1400 respectievelijk 1404 waren gesticht. Als laatste in de rij van conventen in Hoorn volgde het Mariaconvent (gesticht in 1408) in 1413. Het aantal vrouwelijke derde-ordeconventen in Hoorn kwam hiermee op vijf. Al deze gemeenschappen waren aangesloten bij het overkoepelende orgaan het Kapittel van Utrecht.

De tertiariissen, zoals de zusters van de derde regel worden genoemd, namen een geheel eigen positie binnen het monastieke landschap in. De derde regel was geen kerkelijk erkende kloosterregel. Aanvankelijk legden de zusters ook niet de drie monastieke geloften (kuisheid, armoede en gehoorzaamheid) af en vormden zij geen besloten gemeenschappen. Om die reden waren hun religieuze huizen kerkrechtelijk geen kloosters. We spreken van conventen, zoals ook gebruikelijk was in die tijd. De derde regel was niet bestemd voor een gemeenschappelijk leven. Het Kapittel van Utrecht stelde daarom statuten op en vaardigde kapittelbesluiten uit om het religieuze leven van de aangesloten conventen op uniforme wijze te regelen. In kloosters werd het volledige Latijnse koorgebed gebeden en dat nam een groot deel van de dag in beslag. In de conventen hielden de zusters zich aan de verkorte Nederlandstalige getijden, waardoor ze tijd over hadden voor werkzaamheden waarmee ze geld konden verdienen. De meeste conventen participeerden in de textielnijverheid, waarbij we vooral aan spinnen en weven moeten denken. De vijf conventen in Hoorn groeiden uit tot grote gebouwencomplexen en verwierven dankzij schenkingen veel land in de omliggende dorpen en diverse huizen in de stad. Van sommige gemeenschappen is bekend dat zij wel 50 zusters huisvestten.

Verklooster

Hoewel we in strikte zin dus niet van kloosters kunnen spreken, leidden de tertiariissen wel degelijk een kloosterlijk leven. De derde regel bood aanvankelijk geen mogelijkheid tot het

oprichten van eigen kapellen met begraafplaatsen. Nadat hier in 1430 toestemming toe was verleend en dit in West-Friesland in 1431 door de proost was bekrachtigd, konden de tertiariissen zelfstandig hun religie uitoefenen net zoals in een echt klooster. Ieder convent stond onder leiding van een priester als biechtvader.

Aanvankelijk legden de tertiariissen slechts de gelofte van kuisheid af en niet de drie monastieke geloften. In de praktijk deden ze echter wel afstand van hun privébezit en was gehoorzaamheid aan de biechtvader en het kapittel een vanzelfsprekendheid. In 1464 verbood het kapittel privébezit en in 1487 werden de drie monastieke geloften alsnog ingevoerd. Vrouwenkloosters kenden een kloosterslot (clausuur), wat inhield dat de zusters niet zonder toestemming het klooster mochten verlaten en bezoekers het klooster niet in mochten. Deze strenge levenswijze was bij de tertiariissen niet verplicht. Toch werden veel conventen in de 15de eeuw vrijwillig besloten. In Hoorn is dit bekend van het Ceciliaconvent in 1429.

Bovenstaande maakt duidelijk dat het onderscheid tussen een echt klooster en een convent minder strikt is dan de definities doen veronderstellen. In de literatuur worden de tertiariissen vaak als semi-religieuzen aangeduid. Op basis van recent onderzoek naar de derde orde wordt deze aanduiding tegenwoordig afgewezen en worden de tertiariissen als volwaardige religieuzen beschouwd.

De minderbroeders

De gemeenschappen die de derde regel van Franciscus volgden (op basis van de pauselijke bul van 1289) vóór de oprichting van het Kapittel van Utrecht, stonden automatisch onder toezicht van de franciscaner minderbroeders, die leefden volgens de eerste regel van Franciscus. Deze kloosterorde was in de 13de eeuw door St. Franciscus in Assisi gegrondvest en breidde zich sindsdien over Europa uit. Het Kapittel van Utrecht wilde nadrukkelijk geen inmenging van de minderbroeders, die in de 14de eeuw nog niet als hervormingsgezin te boek stonden. Net als andere kloosterorden hielden ook de minderbroeders zich niet meer strikt aan het oorspronkelijke armoede-ideaal. In de 15de eeuw kwam hier verandering in. Een groep kloosters binnen de orde richtte zich weer naar de oorspronkelijke kloosterregels, een proces dat observantie wordt genoemd. In 1443 kregen de observanten toestemming tot het stichten van nieuwe kloosters, wat onder andere leidde tot een vestiging in Alkmaar in 1445.

De observante minderbroeders kregen dus vanaf de jaren veertig van de 15de eeuw voet aan de grond in de Noordelijke Nederlanden. Vanuit religieuze idealen en ook om hun eigen positie te versterken, richtten zij zich ook op de vorming van vrouwenkloosters onder hun hoede. Het hoogste ideaal was een clarissenklooster, een orde die de tweede regel van Franciscus volgde en sterk verwant was aan de minderbroeders. Ook bij de clarissen had een observantiestreven doorgezet. Tot dan waren er in de Nederlanden uitsluitend kloosters van 'rijke claren', die geen volledige bezitsloosheid nastreefden. Tussen 1461 en 1513 kwamen in de Noordelijke Nederlanden diverse nieuwe clarissenkloosters tot stand die de oorspronkelijke 'regula prima' van St. Clara volgden en als 'arme claren' worden aangeduid. Zij kenden onder andere vestigingen in Amsterdam, Haarlem en Alkmaar. De minderbroeders verzorgden het biechtvaderschap en de visitatie (inspectie). Het aantal clarissenkloosters was zeer beperkt, zeker als we dit vergelijken met de conventen van tertiariissen. Voor een clarissenklooster was een stevige financiële basis noodzakelijk, aangezien de zusters een contemplatief leefden leidden en dus geen inkomsten uit grond, huizen of nijverheid verwierven. De zusters leefden van begunstiging van de burgers.

Omdat de stichting van een clarissenklooster economisch niet altijd een haalbare optie was en omdat het de minderbroeders niet lukte hun invloed binnen het Kapittel van Utrecht uit te oefenen,

gingen zij over tot de oprichting van eigen tertiarissenconventen. Deze gemeenschappen volgden dus de derde regel, maar streefden net als de 'arme claren' naar bezitsloosheid. De zusters waren waarschijnlijk minder contemplatief ingesteld dan de clarissen en sloten in hun leefwijze meer aan bij de minderbroeders. Ze worden in de bronnen als grauwezusters, barrevoetzusters of observantinnen aangeduid. Het barrevoets (op blote voeten) lopen is een typisch kenmerk van religieuzen die een leven van armoede en boetedoening nastreven.

Twee van deze nieuwe gemeenschappen lagen in West-Friesland, namelijk het Claraconvent (1468) aan het Kleine Noord in Hoorn en het Claraconvent in Enkhuizen.¹¹ In beide steden hadden de minderbroeders van Alkmaar een termijnhuis, waar ze verbleven als ze hun recht op preken en bedelen in die steden uitoefenden.¹² Beide gemeenschappen waren gewijd aan St. Clara, wat de verwantschap met de clarissen aangeeft, en zijn geen lid geweest van het Kapittel van Utrecht. Ze waren vrijgesteld van belasting omdat ze tot de biddende orden werden gerekend en vielen kennelijk onder de vrijstelling van de minderbroeders.

De kruisbroeders

De verkloosterling van de conventen leidde tot een laatste stap, namelijk de aanname van een echte kloosterregel. In de 15de eeuw maakten ongeveer 50 conventen van het Kapittel van Utrecht de stap naar een andere orde. De meest gekozen kloosterregel was de regel van Augustinus. In West-Friesland is opmerkelijk genoeg geen enkele gemeenschap van regel veranderd. De enige uitzondering is Bethlehem, maar de regelverandering heeft een geheel andere achtergrond, zoals we hieronder zullen zien. Wel is in Hoorn nog een nieuw klooster gesticht, namelijk het Maria Magdalenaklooster aan het Grote Oost in 1464. Deze gemeenschap nam de regel van Augustinus aan, maar combineerde die toch met een lekenachtige leefwijze. De zusters worden conversinnen van Augustinus genoemd. De regel van Augustinus maakte een onderscheid tussen koorzusters en conversinnen (lekenzusters). Van die mogelijkheid werd gebruik gemaakt door gemeenschappen van uitsluitend conversinnen vorm te geven, die niet gehouden waren aan het bidden van het volledige Latijnse koorgebed. De leefwijze sloot dus aan bij die van de tertiarissen.

Religieuze motieven zullen bij het proces van verkloosterling in de 15de eeuw zeker een grote rol hebben gespeeld. Maar het monastieke ideaal was ook ingegeven vanuit economische motieven. De religieuze gemeenschappen beconcurrerden elkaar in het verwerven van begunstiging door de burgers. De belangrijkste rol die kloosters speelden, was het bidden voor het zielenheil van de omgeving. Burgers begunstigten de gemeenschappen door middel van schenkingen of legaten en in ruil baden de zusters voor hun ziel. Ze waren bemiddelaars tussen hemel en aarde. Echte kloosters stonden hoger in aanzien dan conventen en werden daarom ook meer door de burgers begunstigd.

Na het aanvankelijke grote succes van de Moderne Devotie en specifiek het Kapittel van Utrecht, veranderde het kloosterlandschap. Oude ordes hervormden en namen een nieuwe positie in. Dit gold niet alleen voor de minderbroeders, maar ook voor de kruisbroeders. De Orde van het Heilig Kruis was in 1248 door de Kerk erkend en net als bij de andere ordes was in de 14de eeuw de armoede en gehoorzaamheid verslapt. In 1410 keerde de orde terug

11 Volgens Brandt werd het Barrevoeten-klooster (het Claraconvent) in 1441 opgericht en was dit klooster in 1465 'meest voltimmert'. Bij beide jaren noemt hij tevens het Ceciliaconvent. Hij lijkt hier een verkeerde interpretatie van ons onbekende bronnen te hebben gemaakt. De stichting van het Claraconvent in 1441 is eigenlijk niet mogelijk omdat toen het minderbroedersklooster in Alkmaar (1445) nog niet bestond. Mogelijk moet de stichting in 1465 worden geplaatst.

12 Het bestaan van het termijnhuis in Enkhuizen blijkt uit een conflict tussen de minderbroeders en de augustijnse monniken in 1506. Het bestaan van een termijnhuis in Hoorn wordt verondersteld door Schoengen in het *Monasticon Batavum*.

naar de oorspronkelijke constituties en nam een reeks hervormingsmaatregelen. Vervolgens breidde de orde zich uit naar het noorden met vestigingen in onder andere Hoorn (1462) en Sneek (1464). In Hoorn werd een tertianenconvent dat was gesticht in 1457, omgevormd tot kruisbroedersklooster St. Pietersdal. Dit klooster stond aan het Dal op de plek waar nu het Pietershof is. De orde kende geen vrouwelijke tak en de kruisbroeders waren terughoudend in de zielzorg voor vrouwelijke gemeenschappen. De kruisbroeders namen op zeker moment wel de supervisie en visitatie van een aantal vrouwenconventen op zich. Een van deze was klooster Jerusalem in Venray, dat in 1467 de regel van Augustinus aannam. Na Jerusalem volgden Bethlehem in Westerblokker en Nazareth in Idsega (Friesland).

Uit de kronieken blijkt niet wie in 1475 het initiatief tot de stichting van Bethlehem heeft genomen, maar uit diverse andere historische bronnen valt af te leiden dat de kruisbroeders hierbij een centrale rol hebben gespeeld. Allereerst valt op dat de eerste zusters uit het Oegeklooster nabij Sneek kwamen, waar net als in Hoorn een vestiging van de kruisbroeders stond. Tussen de memories in de kalender van Bethlehem staat broeder Pieter Claesen als 'fondator (stichter) van dit convent'. In een grafelijke rekening (1474-1476) treedt namens Bethlehem broeder Gerit Geritsz. op. In beide gevallen is het aannemelijk dat het om een kruisbroeder gaat. Ten tijde van de stichting was Nicolaas van Haarlem magister-generaal van de orde en hij was daarvoor prior van Pietersdal geweest. Wellicht heeft hij een belangrijke rol bij het besluit tot de stichting gespeeld. Tot slot kan de naam Bethlehem geen toeval zijn als onderdeel van de rij Jerusalem, Bethlehem en Nazareth, de belangrijkste Bijbelse plaatsen.

De eerste jaren volgden de zusters de derde regel van Franciscus, maar al snel (in 1479) namen zij de regel van Augustinus aan. Dit was een vooropgezet plan. De eerste jaren bestond de nieuwe gemeenschap uit maar enkele zusters, afkomstig uit een tertiarissenconvent. De regelverandering vond plaats op een moment dat het klooster als organisatie was vormgegeven en voldoende zusters aanwezig waren voor het verdelen van alle taken. Belangrijk waren de agrarische werkzaamheden. Het klooster hield in Westerblokker en Zwaag koeien voor de zuivelproductie. Inkomsten uit melk, boter en kaas waren zeer belangrijk voor dit plattelandsklooster. Deze economische basis waarmee Bethlehem zich onderscheidde van de stadskloosters, zal een aantrekkingskracht hebben gehad op de plattelandsdochtertjes uit de dorpen in de omgeving die een religieus leven wilden leiden.

Het succes van een nieuwe formule

De neiging bestaat de kloosterbeweging als een typisch 15de-eeuws fenomeen te zien. Na de grote stichtingsgolf kon niet anders dan een adempauze intreden. Dat wil niet zeggen dat in de late 15de en vroege 16de eeuw niet een bloeiend kloosterleven kon bestaan. Bethlehem maakte geen kwijnend bestaan door, maar was in de eerste helft van de 16de eeuw een succesvol klooster. Na het overlijden van de tweede biechtvader Gerardus Symonis in 1530 namen de kruisbroeders het biechtvaderschap op zich. Hetzelfde deden zij in Jerusalem en Nazareth. Vanaf dat moment vormden deze drie kloosters een vrouwelijke tak onder de orde. De kruisbroeders kozen zeker niet de minsten uit hun midden uit om invulling aan dit ambt te geven. Bij Bethlehem is achtereenvolgens een aantal ex-prioren van kruisbroederskloosters als biechtvader aangesteld. De meest opmerkelijke is Franciscus Vaes van Tongeren, de grote kloosterhervormer van klooster Mariënlof in Kolen nabij Borgloon (België).

De laatste stap van opname van Bethlehem bij de Orde van het Heilig Kruis vormde een nieuw statutenboek, gebaseerd op dat van de kruisbroeders. Een Nederlandstalig statutenboek voor een vrouwenklooster was bij de kruisbroeders nog niet voor handen. In 1537 kreeg kruisbroeder Herman van Doesborch de opdracht om dit boek in klooster Pietersdal te maken. Zeer bijzonder

is dat dit boek is overgeleverd en – zoals gezegd – tegenwoordig in Oxford ligt. Dankzij dit boek weten we aan welke regels de zusters zich onder de kruisbroeders moesten houden. De gang van zaken bij de mis, het bidden van de getijden, het regime van stilzwijgen, de regels omtrent vasten en aderlaten, het afleggen van de biecht en talloze andere voorschriften zijn hierdoor bekend. Daarnaast is in het boek een kalender opgenomen waarin de namen van zusters, biechtvaders en weldoeners staan genoteerd. We kunnen ons dankzij dit boek een heel goed beeld vormen van het religieuze leven in het klooster.

Het einde van de kloosters

In dezelfde tijd dat Bethlehem zich ontwikkelde tot een echt klooster binnen een kloosterorde, kreeg het protestantisme voet aan de grond. De houding van de burgers veranderde, wat zich onder meer uitte in een afname van de begunstiging. De kloosters teerden steeds meer op verworven bezit. Voor het eerst vernemen we in de bronnen van gewelddadigheden tegen kloosterlingen. In 1529 viel een aantal onruststokers de zusters van Bethlehem herhaaldelijk lastig. Ze braken onder meer in bij het brouwhuis. Het waren de voorboden voor de Beeldenstorm. In 1566 raasde deze aan Hoorn en omgeving voorbij, maar in 1567 werd Bethlehem alsnog geplunderd door een groepje geuzen. Het klooster bleef daarna bestaan, maar toen Hoorn in 1572 de kant van Willem van Oranje koos, kwam het kloosterleven ten einde. Niet lang daarna is Bethlehem gesloopt, met uitzondering van één gebouw dat in gebruik werd genomen als boerenwoning. Ook alle religieuze gemeenschappen in de stad werden opgeheven en de gebouwen brak men af of gaf men nieuwe functies. Tegenwoordig zijn in het stadsbeeld nog een aantal gebouwen herkenbaar, waaronder de kapellen van het Ceciliaconvent, Mariaconvent en Claraconvent.

Bethlehem in de Bangert

In het rijk geïllustreerde boek *Bethlehem in de Bangert* wordt een zo compleet mogelijk beeld van deze religieuze gemeenschap geschetst. Aan de hand van het statutenboek wordt het religieuze leven gereconstrueerd. De resultaten van de opgravingen worden uitgebreid besproken. De kloostergebouwen lagen gegroepeerd rondom een kloosterhof. Aan de Bangert stond de kapel, zodat mensen die de mis wilden bijwonen vanaf de weg eenvoudig binnen konden komen. Binnen het kloosterhof lag een kerkhof, waar zusters en weldoeners werden begraven. Op het achterterrein stonden bijgebouwen en een brouwhuis. Het klooster had een boomgaard en een kruidentuin. Rond 1550 bouwde men een ommuring rondom het gehele complex, waarvan een poortgebouw met brug onderdeel uitmaakte. Op het terrein waren sloten voor de afwatering, latrines en afvalkuilen, waarin zeer veel vondsten zijn gedaan. Vele honderden kookpotten, bakpannen, eetkommen en drinkkannen zijn aangetroffen. Speciale aandacht gaat in het boek uit naar de aardewerken heiligenbeeldjes, waarvan er veel in dit klooster aanwezig waren. Het verdwenen klooster Bethlehem, waarover zo weinig bekend was, heeft een plek in de geschiedschrijving gekregen.

2.2.3 Aanvullende historische gegevens en correcties

Na publicatie van *Bethlehem in de Bangert* in 2015 zijn enkele historische gegevens gevonden die ten tijde van het schrijven van dit boek nog onbekend waren. Tevens wordt hier een lijst met errata toegevoegd.

Akte 1519

In het archief van de weeskamer van Hoorn bevindt zich een collectie boedelpapieren.¹³ Een van deze omvat stukken die betrekking hebben op ene Pieter Jacobsz, scheepsmaker. Hieronder bevindt zich een akte uit 1519, opgesteld door de schepenen van Hoorn, waarin een verklaring wordt vastgelegd van heer Gerijt Simonsz pater, Alijt Dircxsdochter mater en Dieuwer Pietersdochter procuratrix van het convent van Bethlehem samen met Claes Hermansz, de voogd van het convent. Zij bekennen dat zij betaald hebben gekregen van Pieter Jacobsz van Berkhout aangaande de erfenis die Katrijn Jacobsdochter van haar ouders Jacob Dircksz en Geertruijt zou ontvangen. Katrijn was een geprofessijde zuster van Bethlehem.¹⁴

De genoemde pater en mater zijn bekend. Gerijt Simonsz (Gerardus Symonis) was pater tussen 1488 en 1530 en Alijt Dirczdr was mater vóór 1494 tot 1521. Dieuwer Pietersdr kenden we al als procuratrix in 1529 en was dit dus al tien jaar eerder. Zij moet dus al voor 1519 professie hebben gedaan. In *Bethlehem in de Bangert* staat zij de lijst van zusters (bijlage 1) onder nummer 32.

De akte levert enkele gegevens op over zuster Katrijn Jacobsdr. Zij was de dochter van Jacob Dircksz en Geertruijt en had een broer Pieter Jacobsz, die scheepsmaker was, een broer Dirk Jacobsz en een zus Geert Jacobsdr.

Interpretatie memorieboek

Katrijn Jacobsdr moet haar professie hebben gedaan vóór 1519. In het memorieboek komt tweemaal een Katrijn Jacobs voor, de eerste (Katrijn Jacop) bij de datum 31 december 1520 en de tweede bij 21 februari 1541. In *Bethlehem in de Bangert* is geconcludeerd dat het jaartal op de professie slaat. Als dat juist is kan geen van beide zusters dezelfde zijn als de zuster die in de akte van 1519 wordt genoemd. We zouden dan met drie verschillende zusters te maken hebben. En dan ontbreekt de professie van de zuster die wij zoeken. Deze kwestie roept de vraag op of de interpretatie wel juist is en of we de data wel als professies moeten lezen. Dat de in het memorieboek geschreven namen als professies zijn geïnterpreteerd is niet vreemd aangezien dit er zo letterlijk staat, bijvoorbeeld 'Onse suster Eva Symens professijt int iaer XVc ende XLIII'. Bij enkele andere zusters staat specifiek dat het jaar op het overlijden slaat, zoals 'suster Trijn Jans van Eydam starff int jaer XVc XLVI' bij 14 december. Maar gebruikelijk is dat in een memorieboek overlijdens staan genoteerd; die moesten immers gememoreerd worden. Achteraf bezien moeten we mogelijk toch alle inschrijvingen als overlijdensdata beschouwen. De aanduiding 'professijt' geeft in dat geval aan dat we te maken hebben met een geprofessijde zuster. Dat zou kunnen inhouden dat er ook ongeprofessijde zusters waren, iets wat zeker niet ongebruikelijk was. Deze vrouwen leefden wel in het klooster, maar leidden een minder streng leven.

De verwarring omtrent professies en overlijdens wordt in de hand gewerkt door het ontbreken van achternamen. Alle zusters worden met patroniem aangeduid. Hierdoor is het bij veel namen lastig te zeggen of we met dezelfde zuster of verschillende zusters te maken hebben. Als de herinterpretatie juist is, moeten we de lijst met zusters aanpassen en is ook de analyse in enkele paragrafen in *Bethlehem in de Bangert* niet geheel correct. We gaan hier niet in op alle individuele zusters.

Paragraaf 2.4: De professies moeten we hier als overlijdens lezen. Van belang is dat in het memorieboek nog aantekeningen uit 1573 en 1588 staan, waaruit blijkt dat dit boek door de

13 WFA, ORA, toeg.nr. 0003, inv.nr. 4657-4682.

14 WFA, ORA, toeg.nr. 0003, inv.nr. 4674, boedel 428. Met dank aan dhr H. Wendte.

laatste zusters is meegenomen naar het voormalige Agnesconvent in Hoorn en daar nog enige jaren gebruikt is. Zie ook paragraaf 10.4.

Paragraaf 5.3: De analyse van het maximale aantal zusters blijft onveranderd. Gesteld is dat het klooster op het hoogtepunt minimaal 40 zusters bevatte en dat we, rekening houdend met incompleetheid van gegevens, dit aantal mogelijk naar zo'n 50 zusters moeten bijstellen. Van belang is vooral dat we de maximale omvang van het klooster eerder in de 16de eeuw moeten plaatsen dan in *Bethlehem in de Bangert* verondersteld wordt. Uitgaande van een periode van 30 jaar dat een zuster gemiddeld in het klooster verbleef (wat afhankelijk is van de gemiddelde leeftijd op moment van professie en overlijden) moeten we het hoogtepunt omstreeks 1520 plaatsen. Dit jaartal past ook beter bij het beeld dat we van de kloosterbeweging in algemeenheid hebben.

Het aantal van 101 zusters (bijlage 1), die in het memorieboek en in andere bronnen zijn te traceren, moet worden bijgesteld naar 106 zusters. Hier volgt een verbeterde versie van de lijst met zusters:

	Naam	Professie	Overlijden	Opmerkingen
1	Suwe Gerijts	<1475	XXXX-07-06	eerste mater
2	Maritgen Gerijts	<1482	-	treedt 1482-03-06 uit
3	Brecht Sijmens		1492-01-30	
4	Aannes		1500-01-11	
5	Meijnu Everts		1510-07-08	
6	Marij Aernts		1510-12-20	
7	Katrijn Jans		1512-10-13	d.v. Jan Sijmens en Dieuwier memorie
8	Katrijn Melijs		1513-05-06	
9	Agnes Willems		1513-06-08	
10	Geert Jans		1513-09-07	
11	Claer Jans	<1475	1517-01-29	een van de eerste vier zusters
12	Lisbeth Jacops		1518-04-18	
13	Marij Jacops		1520-07-25	
14	Katrijn Jacop		1520-12-31	
15	Alijt Pieters		1521-02-15	
16	Claer Meijnnerts		1521-04-16	
17	Alijt Dircs	<1494	1521-07-13	mater (meer dan 25 jaar)
18	Kunier Pieters		1522-03-01	
19	Aecht Wouters		1522-03-04	
20	Griet Claes		1522-03-12	
21	Maritgen Gerijts		1524-04-26	
22	Henrick Claes		1525-03-18	
23	Katrijn Floris		1525-10-21	
24	Griet Jans		1526-12-16	
25	Geert Pieters		1527-03-08	
26	Dieu(wer) Gerbrants		1528-09-20	
27	Aef Willems	<1529	>1529	brouwster, overlijden ontbreekt
28	Clara Gerijts	<1529	>1529	koemaagd, overlijden ontbreekt
29	Engel Willems		1530-03-24	
30	Ave Pieters		1530-08-26	
31	Elken Nannus		1530-09-25	
32	Marij Pouwo		1531-12-08	
33	Anna Pieters		1533-07-14	
34	Magdalena Reijners		1534-02-08	
35	Katrijn Jans	<1529	1534-06-17	in 1529 40 jaar oud (geb. ca 1489)
36	Stijne Harmens		1534-08-25	
37	Luijdu Peters		1534-09-20	
38	Gerbrich Symens		1536-01-11	
39	Anna Jacops	<1537?	-	treedt XXXX-01-28 uit
40	Hilgont		<1537?-01-10	
41	Else Symens		<1537?-02-11	
42	Eelke Sickes		<1537?-04-25	
43	Gerbents		<1537?-04-29	
44	Aechte Broers		<1537?-06-23	
45	Tecla Jans		<1537?-07-27	

46	Hilgont Ridwerts		<1537?-08-09	
47	Aecht Willems		<1537?-08-14	
48	Geert Luijtges		<1537?-09-30	weduwe
49	Iel Jacobs		<1537?-10-24	
50	Ymme Dodes		<1537?-11-07	
51	Katrijn Meynerts		1538-04-05	
52	Barber Barens		1538-12-15	
53	Beel Jacobs		1539-03-24	
54	Lijsbet Jans	<1529	1539-12-19	poortmaagd, in 1529 72 jaar oud (geb. ca. 1457)
55	Katrijn Jacobs		1541-02-21	
56	Anna Joesten		1541-03-06	
57	Dieu(wer) Tymens		1541-03-20	
58	Stijn Jans		1541-10-23	
59	Nel Lammerts		1542-08-14	
60	Eva Symens		1543-01-06	
61	Aecht Floris	<1529	1544-05-15	in 1529 46 jaar oud (geb. ca 1483)
62	Geert Pouwels		1544-06-30	
63	Katrijn Pieters		1544-12-05	
64	Lijsbeth Pelgerms		1545-03-25	
65	Trijn Jans		1546-12-14	uit Edam
66	Anna Jans		1547-06-06	
67	Dieu(wer) Remmens		1548-02-28	
68	Hillegont Wouters	<1507	1548-12-02	mater, d.v. Wouter Claesz van Avenhorn en Griet IIsbrants procuratrix, in 1529 59 jaar oud (geb. ca 1470)
69	Dieu(wer) Pieters	<1529	1549-01-29	
70	Cuneer Gerits		1549-05-13	
71	Else Henrixsen	<1523	1549-09-02	mater (meer dan 26 jaar)
72	Trijn Claessen		1549-09-25	
73	Aechte Jacobs		1555-04-12	
74	Anna Floris		1557-01-31	
75	Dieu(wer) Dircs		1557-01-31	
76	Ave Pouwels		1557-02-01	
77	Trijn Willems		1558-12-17	uit Blokker
78	Syberych Martens		1559-01-25	
79	Agnieta Claes		1559-04-28	
80	Stien Jacobs		1560-04-23	
81	Neel Claes		1565-02-03	
82	Enghel Jans		1565-04-12	
83	Marij Jans		1571-02-24	
84	Gheert Lamberts		>1570	Gheert Lambertsdochter mater rond 1570
85	Anna Gerts		1573-03-02	
86	Marij Arents		1573-03-30	
87	Anna Pieter		1588-04-01	
88	Anna Jans		>1577 en <1597	
89	Geert Cornelis		>1577 en <1597	
90	Lijsbeth Sijbrants		>1577 en <1597	
91	Trijn Heijnis		>1577 en <1597	
92	Griet Willems		>1599 en <1601	alias Griet moer
93	Trijn Nannings		>1599 en <1601	
94	Geert Jans		1602/1603	trouwt na 1572 met Claes Gosensz.
95	Anna Pieters	>1533	1604-05-12	in 1603 88 jaar oud (geb. ca 1515)
96	Welmoet Jacop Gripkes	>1556 en <1562	1606-01-13	lijfrente in Edam, in 1603 65 j oud (geb. ca 1538)
97	Duijff Outgerts	>1547	1606-03-13	uit Oudendijk, in 1603 74 jaar oud (geb. ca 1529)
98	Neeltgen Cornelis	>1553	1609-03-09	in 1603 68 jaar oud (geb. ca 1535)
99	Magdalena Arents	>1563 en <1569	1610-03-24	uit Haarlem, in 1603 58 jaar oud (geb. ca 1545)
100	Trijn Pieters	>1542	>1610 en <1615	in 1603 79 jaar oud (geb. ca 1524)
101	Neeltgen Jans	>1556	1616/1617	in 1603 65 jaar oud (geb. ca 1538)
102	Griette Reijners	>1566	1617-08-10	in 1603 55 jaar oud (geb. ca 1548)
103	Katrijn Pieters	>1542	>1610 en <1615	in 1603 79 jaar oud (geb. ca 1524)
104	Griette Reijers	>1564	>1618	in 1603 57 jaar oud (geb. ca 1546)
105	Marij Jans	>1565	>1618	uit Hauwert, in 1603 56 jaar oud (geb. ca 1547)
106	Neeltgen Jaspers	>1557	>1618	in 1603 64 jaar oud (geb. ca 1539)

Na 1572

Na opheffing van het klooster in 1572 waren uiteraard niet direct alle muren tot de grond toe geslecht. Waarschijnlijk is het terrein nog tijden lang gebruikt als groeve voor bouw materiaal.

In het resolutieboek van de burgemeesters en vroedschappen van Hoorn staat op 25 september 1587 aangetekend dat van Cornelis Sijbrantsz van Binnenwijzend één gulden en tien stuivers waren ontvangen voor twee wagens "oude steens ofte puijns" die hij uit het klooster Bethlehem had gehaald.¹⁵ Het puin was bestemd voor een krabhoofd aan een dijk.

In de burgemeestersrekening van 1600 is een aantekening te vinden betreffende de aankoop van 'vele en verscheijden ooftbomen' (fruitbomen), die in opdracht van de stad werden geplant in klooster Bethlehem.¹⁶

In *Bethlehem in de Bangert* is voor de verhuur en verkoop van de percelen van het voormalige klooster Bethlehem na 1572 gebruik gemaakt van de rekeningen van het beheer van de kloostergoederen, de burgemeestersrekeningen en de thesauriersrekeningen. Aan de aandacht ontsnapt is een boek dat in de archiefinventaris staat beschreven als '*Blaffert van alle de goederen, landen, huyzen, erftpachten, renten, exchijnsen ende andere innecomen der Stede Hoorn*' en dateert uit 1628 met latere aantekeningen.¹⁷ Aangezien de kloostergoederen een groot deel van het stedelijk bezit uitmaakten, gaat dit boek daar grotendeels over en vormt het aan aanvulling op de thesauriersrekeningen die incompleet zijn overgeleverd.

Het stuk land het Klooster van Bethlehem staat in dit boek vermeld. De huurder was in 1628 nog altijd Isbrant Jansz, die we tot nu toe konden achterhalen tussen 1601 en 1618. Hij was dus zeker tien jaar later nog altijd de huurder.

In het boek is verder sprake van de verhuur van de helft van een stuk grond van 2 morgen en 300 roeden. Dat klopt want de andere helft is in 1601 verkocht. In *Bethlehem in de Bangert* is verondersteld dat de andere helft niet lang daarna ook is verkocht, maar dat is onjuist. Het perceel werd in 1628 verhuurd aan Wigger Jansz. In de kantlijn staat genoteerd dat het land is verkocht voor 1005 gulden en daarbij wordt verwezen naar de thesauriersrekening van 1658, maar deze is niet bewaard gebleven.

Errata

In hoofdstuk 10 op pagina 323 staat vermeld dat Enkhuizen op 10 januari 1572 de kant van Willem van Oranje koos. Dit moet zijn 21 mei 1572.

2.3 De opgravingen en de kloosterplattegrond

Het terrein van klooster Bethlehem is in meerdere opgravingscampagnes onderzocht. In 2003 is een proefsleuvenonderzoek achter de huizen Bangert 36, 38 en 40 uitgevoerd met als doel het klooster te lokaliseren en de conserveringstoestand van de resten te bepalen.¹⁸ Dit onderzoek vond deels plaats binnen tuinbouwkassen die toen nog op het terrein stonden. Ondanks goede resultaten is geadviseerd slechts enkele delen van het grote terrein op te graven.

De eerste grote opgravingscampagne vond plaats tussen 5 oktober 2005 en 20 januari 2006 (68 dagen). Na afloop is besloten tot een tweede opgravingscampagne, die is uitgevoerd van 31 maart¹⁹ tot en met 25 april 2008 (20 dagen). Projectleider bij beide opgravingen was senior-archeoloog Guus van den Berg. In totaal is circa 2,6 hectare vlakdekkend opgegraven (afb. 6).

15 WFA, OAH, inv.nr. 0012.

16 WFA, OAH, inv.nr. 234. Met dank aan John Buis.

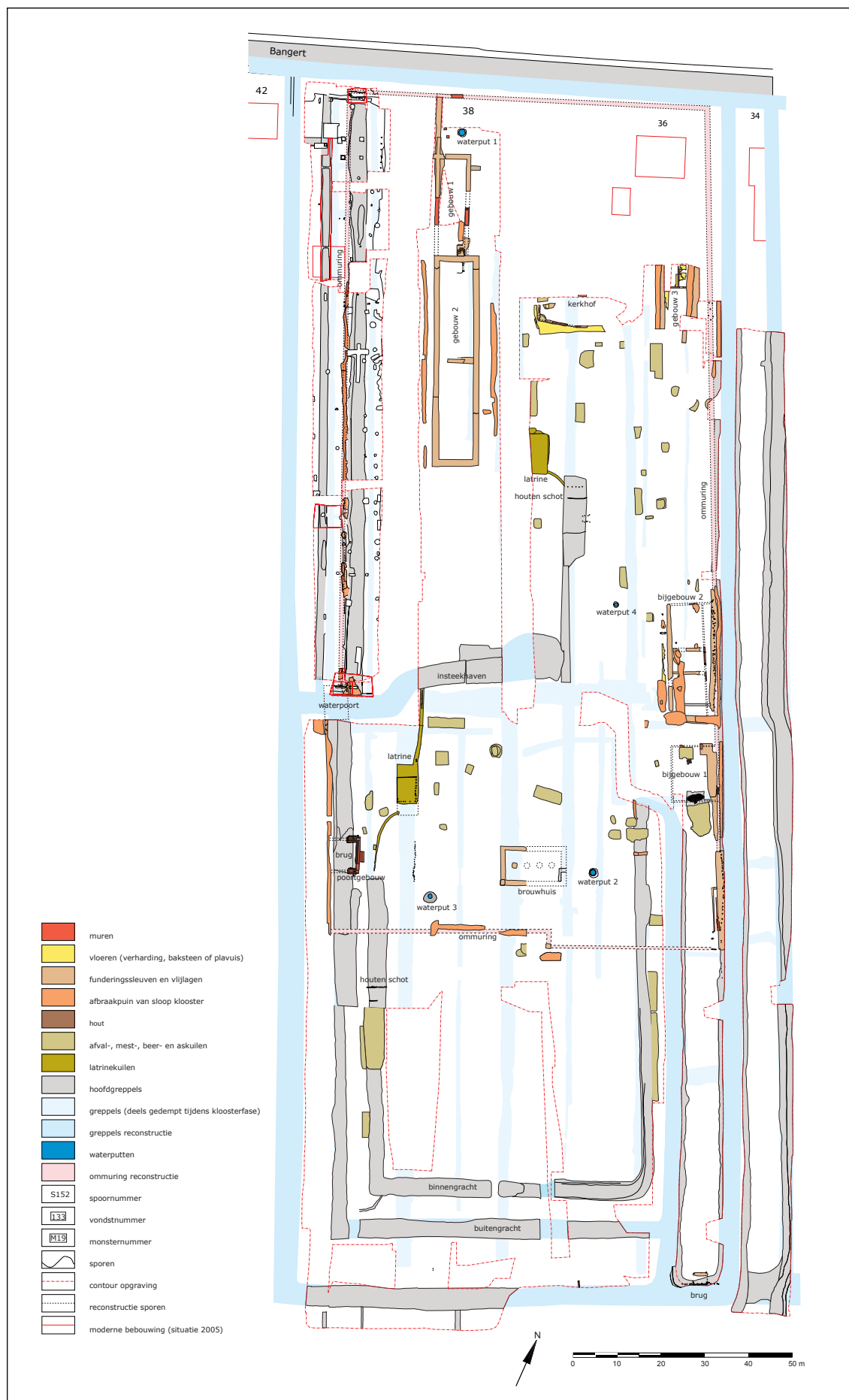
17 WFA, OAH, inv.nr. 1859.

18 Dit IVO is uitgevoerd door Archeologisch Projectbureau Jacobs & Burnier met medewerking van de Archeologische Dienst Hoorn en leden van de AWN-werkgroep Hoorn.

19 In het boek *Bethlehem in de Bangert* is per abuis de datum 20 maart genoemd.

Afb. 6. Opgravingsfoto's van klooster Bethlehem in 2005/2006.
 Boven: overzicht over het kloosterterrein kijkend richting de Bangert. Geheel links op de achtergrond het rode puntdak van stolpboerderij Bangert 40.
 Onder: opgraving ter plekke van perceel Bangert 38 met links op de achtergrond stolpboerderij Bangert 40 met bijbehorende schuren en kassen.

Afb. 7. Plattegrond met alle aangetroffen archeologische sporen op het kloosterterrein.

De opgravingen hebben geresulteerd in een vereenvoudigde plattegrond met alle aangetroffen archeologische sporen (afb. 7). Op deze plattegrond zijn voor de duidelijkheid in rood de aangetroffen gebouwplattegronden en ommuring weergegeven. Rondom het terrein waar de gebouwen stonden, is namelijk een muur gebouwd als afscheiding van het klooster van de buitenwereld.

Afb. 8. Vereenvoudigde reconstructie van de plattegrond van klooster Bethlehem omstreeks 1550.

Op basis van deze sporenkaart is ook een reconstructieplattegrond gemaakt (afb. 8). Hierop is verondersteld dat perceel Bangert 40 bij het kloosterterrein hoorde en dat hier een pad naar het poortgebouw van het klooster liep en een kloosterommuring stond. De inrichting van het perceel ten tijde van het klooster is echter volledig onduidelijk. Een mogelijkheid is dat hier de boomgaard van het klooster stond, maar niet uit te sluiten valt dat hier ook bijgebouwen van het klooster stonden.

In *Bethlehem in de Bangert* is vermeld dat in het verleden bij de bouw van kassen op het perceel Bangert 38 een roompot van roodbakkerd aardewerk is gevonden, die zich in een particuliere collectie bevindt. Deze pot is in 2019 door de vinder, die inmiddels niet meer op Bangert 38 woont, aan Archeologie Hoorn geschonken (afb. 9). Het voorwerp is een mooie aanvulling op de keramiek van het klooster want bij de opgravingen is geen enkel compleet exemplaar van dit model gevonden. De pot hoort typologisch tot het standaardmodel grape met kraagrand en bolle buik en twee oren, maar is in dit geval voorzien van een tuit op de schouder zodat deze als roompot kon worden gebruikt.

2.4 Perceel Bangert 40 na 1572

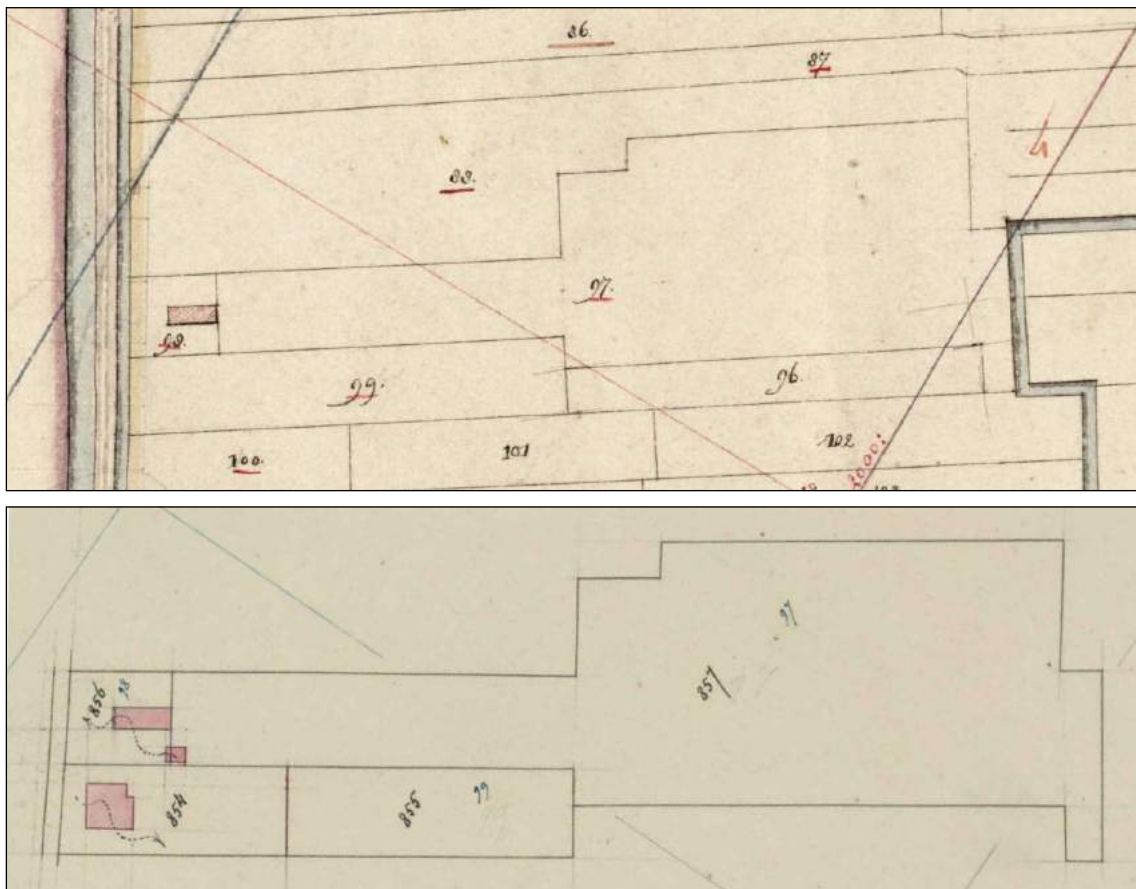
Na afbraak van het klooster in 1572 werd het terrein door de stad Hoorn verhuurd. Een klein deel van het klooster bleef staan als woning. De naam Bethlehem bleef aan dit huis verbonden. We kennen de namen van een aantal huurders.

In 1698 besloot de stad Hoorn de percelen aan particulieren te verkopen. Perceel Bangert 40 kwam samen met een belendend perceel aan de zuidzijde in handen van Jan Hendriksz Bilderbeek uit Hoorn, die ook enkele andere percelen van het voormalige kloosterterrein kocht.²⁰

²⁰ Jan Hendriksz Bilderbeek trouwde in 1695 als jongeman, wonend op de Koepoortsweg, met Wijbrigh Sickes, weduwe wonend in de Schoolsteeg.

Afb. 9. Deze roompot is reeds in de jaren 70 gevonden door de toenmalige bewoners van Bangert 38 bij de bouw van kassen en netjes in elkaar geplakt. De pot is in 2019 geschonken aan Archeologie Hoorn.

Afb. 10. Kadastrale kaarten uit 1823 (boven) en 1885 (onder).

Interessant is de vermelding dat hij recht van overpad over zijn percelen aan de Bangert moest gedogen volgens de keuren en het gebruik van Westerblokker. In 1700 verkocht hij beide percelen aan de Bangert aan Johannes Bruijn, die inmiddels ook eigenaar was van Bangert 36 en 38 waarop de woning Bethlehem stond. Na zijn overlijden verkocht zijn vrouw Guurtje Claes in 1737 perceel Bangert 40 aan Cornelis Sijmonsz Maats, die aan de Bangert woonde. Het perceel wordt omschreven als een 'met ooft ende aalbesse boomen welbeplante thuijn'. Deze situatie is te zien op de oudste kadastrale kaart uit 1823 (afb. 10). Perceel Bangert 40 is hierop nr 99. In 1832 was de eigenaar van de boomgaard Dirk van Baar uit Zwaag. In 1836 verkocht hij deze aan tuinder Lodewijk Demmendaal, waarna die in 1861 in handen kwam van tuinder Adelaar Bakker en in 1885 van landman Jan Brander. Hij liet vervolgens in 1885 de stolpboerderij (C854) bouwen (afb. 11). In 1894 verkocht hij de boerderij aan Cornelis Gerritsz Smit, die in 1901 ten zuidoosten van de boerderij een kleine schuur liet bouwen en in 1909 achter de boerderij twee tuinbouwkassen. In 1915 kwam het perceel in handen van Jan Groot.

Afb. 11. Stolpboerderij op perceel Bangert 40 voorafgaand aan de sloop.

Een fraaie foto van de Bangert ter hoogte van Bangert 38 is ter beschikking gesteld door Bert Balk (afb. 12). De foto is genomen door fotograaf Jonker uit Egmond aan Zee, die werkzaam was uit die plaats in 1906-1907 en 1909-1925.²¹ Op de foto zien we de brug met smeedijzeren hek die toegang gaf tot de tuinderswoning op perceel Bangert 38.

Tijdens de opgraving hebben de bewoners van het buurpand Bangert 42 een fotoboek uitgeleend met daarin foto's van de familie Molenaar. Een aantal foto's is genomen tijdens de verbreding van de Bangerter weg en de demping van de sloot aan de zuidzijde van de weg.

²¹ Bron: rkd.

Afb. 12. Foto ter hoogte van Bangert 38 rond 1905-1910 (collectie B. Balk).

3 Doel en methode van het onderzoek

3.1 Onderzoeksopdracht

In het Programma van Eisen is een aantal onderzoeksvragen geformuleerd die als leidraad bij het archeologisch onderzoek en de uitwerking daarvan hebben gefungeerd. Dit rapport tracht antwoord op deze onderzoeksvragen te geven. Hieronder worden de vragen met een korte toelichting weergegeven.

- Is de reconstructie van de ommuring, namelijk dat deze in een rechte lijn liep langs de Bangert en vervolgens in een rechte lijn over perceel Bangert 40, correct? Of moet op basis van de sporen tot een andere reconstructie worden besloten en hoe dan?
- Kan de veronderstelde datering van de ommuring rond 1540-1550 worden bevestigd of zelfs aangescherpt, op basis van vondstmateriaal en/of dendrochronologie?
- Hoe was de ommuring opgebouwd en gefundeerd? Stond deze op houten palen of was deze eenvoudig op staal gebouwd?
- Is de reconstructie van een pad vanaf de Bangert in rechte lijn over perceel Bangert 40 correct?
- Hoe zag dit pad eruit? Was het een eenvoudige weg of lag er een vorm van verharding (bijvoorbeeld schelpgruis)?
- Klopt het dat ongeveer ter hoogte waar nu een dwarssloot aanwezig is aan het eind van perceel Bangert 40 een insteekhaventje lag en wat resteert hiervan? Wanneer is deze gedempt?

Afb. 13. De zuidelijke helft van perceel Bangert 40 bij aanvang van de opgraving. Links de sloot tussen de percelen Bangert 38 en 40, die in de 17de eeuw is gegraven. Het perceel was afgelopen jaren in gebruik als grasland en werd begraasd door een paar geiten.

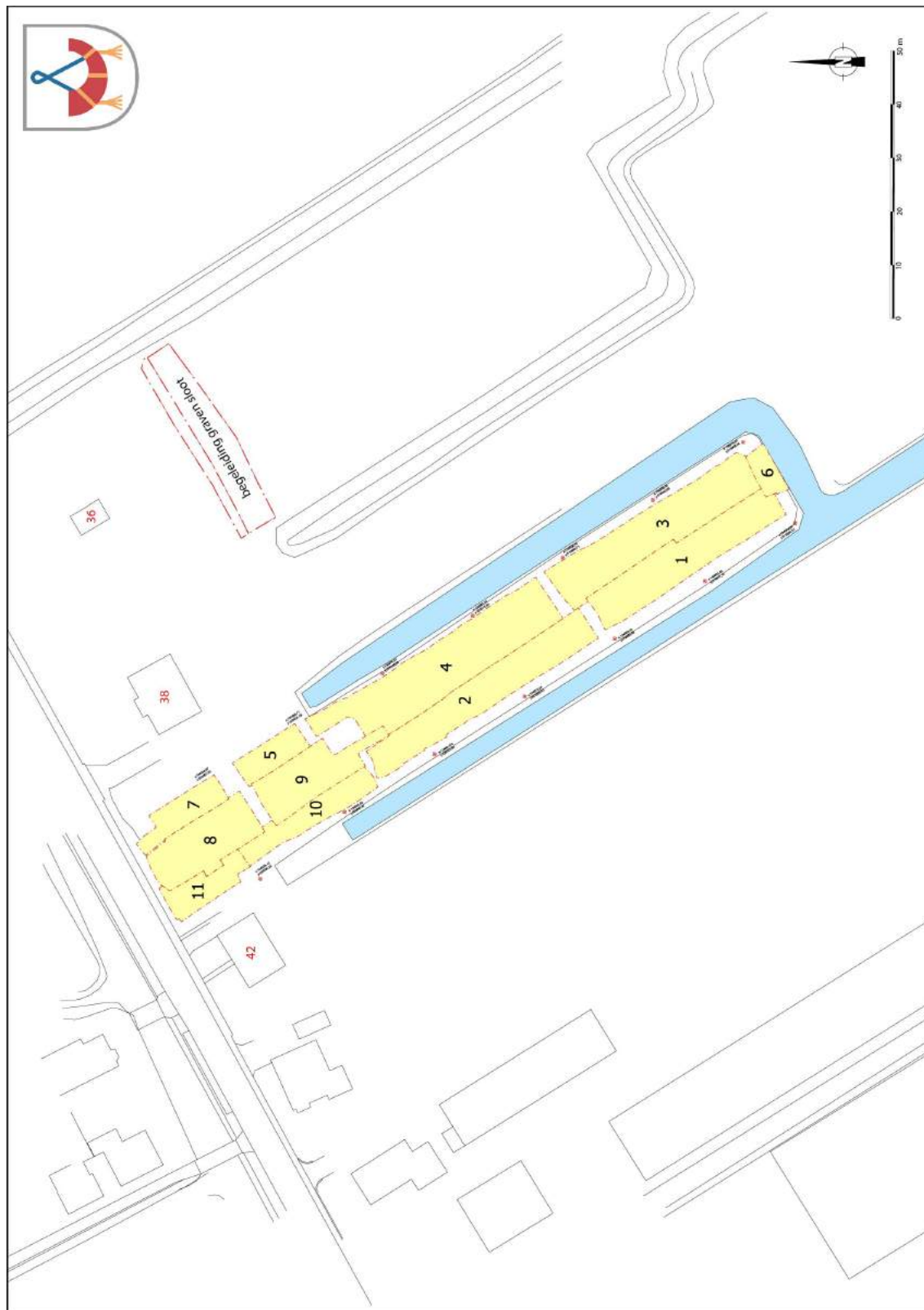
- Indien hier een insteekhaventje lag en indien er inderdaad een pad vanaf de Bangert liep, moet er over het insteekhaventje een brug aanwezig zijn geweest, waar schuitjes onderdoor konden varen. Was hier inderdaad een brug?
- Hoe zag deze brug eruit: was deze van baksteen of van hout, hoe breed was de brug? Wat was de soort en herkomst van het toegepaste hout?
- Wanneer is deze brug gebouwd? Van groot belang is dendrochronologisch onderzoek.
- Als er inderdaad een pad vanaf de Bangert liep, moet er ook een brug over de sloot langs de Bangert zijn geweest. Klopt dit?
- Hoe zag deze brug eruit en wanneer is deze gemaakt?
- Stonden op het perceel aan de kant van de Bangert gebouwen van het klooster? Indien dat zo is: waar stonden deze, hoe groot waren deze en wat was hun functie?
- Het perceel werd vermoedelijk gebruikt als boomgaard. Zijn hier aanwijzingen voor?
- Bij de overstroming van 1508/1509 is de boomgaard getroffen. Is hier een overstromingslaag aanwezig en eventueel een ophogingslaag die deze weer afdekt?
- Lagen op het perceel waterputten? Zo ja, waar, hoe zagen deze eruit en hoe oud waren ze?
- Zijn op het perceel afvalkuilen aanwezig?
- Zijn op het perceel andere structuren aanwezig die aan het klooster kunnen worden toegeschreven? Denk bijvoorbeeld aan een hooiberg.
- Wat vult het aangetroffen vondstmateriaal aan met betrekking tot de conclusies zoals zijn te lezen in Bethlehem in de Bangert? Zijn bijvoorbeeld nieuwe typen pijpjaarde/terracotta beeldjes aanwezig?

Afb. 14. De natte weersomstandigheden tijdens de opgraving belemmerden het onderzoek. Zo zag een van de werkputten eruit na een nacht regen (circa 60 mm).

3.2 Methode

In het PvE is als uitgangspunt een puttenplan met vier grote werkputten opgesteld. Bij de uitvoering van de opgraving is hier deels van afgeweken om een aantal redenen. In totaal zijn elf werkputten onderscheiden (afb. 15).

Afb. 15. Werkputtenkaart opgraving Bangert 40, in 2017.

Het bleek noodzakelijk de noordzijde van het perceel, waar de stolpboerderij heeft gestaan, in een aantal kleine werkputten op te graven vanwege de beperkte ruimte voor de stortgrond op dit deel van het terrein (wp 5, 7 t/m 11).

Afb. 16. De aanleg van werkput 1 geheel aan de zuidzijde van perceel Bangert 40. Vlak onder het maaiveld wordt puin van het klooster aangetroffen.

Afb. 17. Het graven van de sloot achter perceel Bangert 36 is in 2019 archeologisch begeleid.

Het zuidelijke deel van het terrein is wel in een aantal grote werkputten onderzocht (wp 1 t/m 4). Deze werkputten zijn minder lang (in NZ-richting) dan volgens het plan van aanpak omdat de keuze is gemaakt enkele dwarsprofielen (in OW-richting) aan te leggen. Geheel aan de zuidkant van het terrein is een kleine werkput tegen de slootkant aangelegd omdat hier veel sporen en vondsten tevoorschijn kwamen (wp 6).

Bij aanvang van de archeologische werkzaamheden zijn veertien grondslagpunten met RD-coördinaten door de landmeters van de gemeente Hoorn uitgezet.

De uitvoering van het archeologisch onderzoek ondervond hinder van de zeer natte weersomstandigheden gedurende een aantal dagen in september 2017 (afb. 14).

Het gravend onderzoek en de uitwerking hiervan zijn verricht volgens de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie 3.2 en het Kwaliteitshandboek Archeologie Hoorn / West-Friesland versie 2016.

Afb. 18. Op Open Monumentendag is ter plekke uitleg gegeven over klooster Bethlehem en de aangetroffen vondsten. Onderste foto: burgemeester Jan Nieuwenburg bezoekt de opgraving, projectleider Christiaan Schrickx legt uit.

4 Resultaten

4.1 Inleiding

De aangetroffen sporen worden in dit hoofdstuk in vier hoofdperioden ingedeeld: Middeleeuwen (12de eeuw – 1475), de kloosterfase (1475-1572), Nieuwe Tijd (1572-1885) en de periode van de stolpboerderij (na 1885). Binnen de kloosterfase zijn drie subfase onderscheiden, aansluitend bij de indeling zoals die is opgesteld bij het onderzoeksrapport 'Het buitenklooster Bethlehem aan de Bangert in Blokker' van de eerdere opgravingen achter Bangert 36-38.²² De aangetroffen sporen zijn weergegeven op een zogenoemde allesporenkaart in bijlage 1.

De bodemopbouw sluit aan bij de opbouw zoals beschreven in bovengenoemd rapport. Over het gehele terrein is een dik pakket gelaagde grijze klei (zavel) aanwezig, behorend tot het Laagpakket van Wormer van de Formatie van Naaldwijk. De top van dit kleipakket lag richting de Bangert (circa -1,20 NAP) duidelijk hoger dan aan de zuidzijde van het perceel (circa -1,40 tot -1,60 NAP). Hierop lag een ongeveer 10 tot 20 cm dikke kleilaag die niet gelaagd was en veel kalkspikkels bevatte. Daar weer bevond zich een kleilaag die als oudste cultuurlaag kan worden beschouwd. Een donkere restveenlaag ontbrak.

Een kleilaag die als overstromingslaag kan worden gezien, is niet geconstateerd. Als deze al aanwezig is geweest, is deze in de latere cultuurlagen door grondondergrond opgenomen. Het maaiveld bevond zich op ongeveer -0,90 tot -1,00 NAP.

4.2 Middeleeuwen (tot 1475)

Toen de eerste zusters zich in 1475 aan de Bangert vestigden, was het terrein van het nog te bouwen klooster een Middeleeuws ontginningslandschap waar al eeuwenlang vee werd geweid. Het gebied was verkaveld in lange strokken in noord-zuid-richting met her en der dwarssloten. Hoewel aan de Bangert niet werd gewoond, zijn toch gedurende die periode scherven van gebruiks aardewerk in de sloten of op het land beland. Onder de keramiekvondsten van de opgraving bevinden zich minimaal zeventien scherven uit deze periode, waaronder kogelpotaardewerk, Pingsdorf-aardewerk, Paffrath-aardewerk en Maaslands witbakkend aardewerk. Het gaat in alle gevallen om kleine scherven die zich laten dateren in de 12de of 13de eeuw. Niet uit te sluiten valt dat zich onder de vondsten ook scherven uit de 14de eeuw of 15de eeuw (tot 1475) bevinden, maar deze zijn lastig te onderscheiden van de kloosterkeramiek.

Greppel S43

Een kleine greppel, opgevuld met grijze klei en met een onregelmatig verloop, kan worden beschouwd als het oudste spoor. De datering is onzeker. De greppel wordt oversneden door de Middeleeuwse sloot S24.

Sloot S24

Over de volledige lengte van het perceel is een gedempte sloot aangetroffen die van oorsprong dateert uit de Middeleeuwen. De sloot kon worden gevolgd over een lengte van 135 meter en werd aan de kant van de Bangert doorsneden door de dempingslagen van de sloot langs deze weg, die pas in 1955 is gedempt. Aan de zuidkant werd de sloot doorsneden door de dwarssloot die in de tijd van het klooster als insteechhaven fungeerde.

22 Van den Berg 2008.

Afb. 19. Werkput 4, kijkend richting het noorden. Op de oostelijke helft van het perceel lagen twee gedempte sloten, waarvan de meest oostelijke (S24) uit de Middeleeuwen dateert en waarschijnlijk is gedempt rond 1475-1509. Op de achtergrond de bestaande sloot tussen Bangert 38 en 40, die in de 17de eeuw is gegraven. Op het grasland daarachter stond de westelijke vleugel van het klooster, opgegraven in 2005/2006.

In de sloot zijn twee scherfjes Pingsdorf-aardewerk gevonden, die zijn te dateren voor circa 1225 (V29 en V36).

De sloot had een breedte van circa 155 cm en een diepte van circa 50 cm.

De sloot wordt besproken bij het klooster. Sloop S24 ligt in het verlengde van sloot S215 (opgraving 2005/2006), die als onderdeel van de binnengracht is beschouwd en niet als Middeleeuwse sloot is gezien.

Sloop S12/S22

Sloop S12 is net als sloot S24 over de volledige lengte van het perceel aangetroffen (in dit geval over een lengte van 134 meter gedocumenteerd). De sloot heeft twee spoornummers gekregen omdat deze uit twee delen bestond die met een smalle greppel met elkaar waren verbonden. Ter plekke van deze greppel lagen waarschijnlijk planken over de sloot.

Van oorsprong dateert deze sloot hoogstwaarschijnlijk uit de Middeleeuwen, wat blijkt uit een greppel die sloot S12 met bovengenoemde sloot S24 verbond (greppel S9/S13). Bovendien zijn in de sloot een fragmentje kogelpotaardewerk en een fragmentje Paffrath-aardewerk aangetroffen, die dateren voor circa 1300 (V12 en V103).

De sloot had een vergelijkbare breedte en diepte als sloot S24, namelijk een breedte van 175 cm en een diepte van 45 cm. Door de sloot zijn vier dwarsdoorsneden gemaakt, die bij de kloosterfase worden besproken.

Merkwaardig is dat bij de opgravingen in 2005/2006 geen sloot is gevonden die precies in het verlengde van deze sloot ligt, of we moeten de binnengracht als zodanig beschouwen. Deze sloot ligt echter iets oostelijker dan sloot S12/S22.

Afb. 20. Werkput 2, kijkend richting het zuiden. Op de westelijke helft van het perceel lagen twee gedempte sloten, waarvan sloot S22 (S12) uit de Middeleeuwen dateert en in gebruik bleef tijdens het bestaan van het klooster. Waarschijnlijk is de sloot rond 1550 gedempt.

Afb. 21. Sloot S12/S22 bleef in gebruik tijdens het bestaan van het klooster. Ongeveer halverwege het perceel (NZ-richting) was een versmalling in de sloot aanwezig, waaroverheen planken hebben gelegen. Dit houdt in dat de naastgelegen sloot S11 niet gelijktijdig kan hebben bestaan.

Sloot tussen Bangert 40 en 42

De nog bestaande perceelssloot tussen Bangert 40 en 42 vormde de begrenzing van het terrein waarop het klooster stond. Dat houdt in dat de sloot hoogstwaarschijnlijk uit de Middeleeuwen dateert en van oudsher een perceelsgrens vormde. Archeologisch zijn hier geen gegevens over verkregen.

Bij de opgraving zijn nog twee sloten in NZ-richting gevonden (S11 en S23), die beide duidelijk hebben bestaan tijdens de kloosterfase. Onwaarschijnlijk is dat deze sloten al in de Middeleeuwen bestonden. In sloot S11 zijn twee scherfjes kogelpotaardewerk en een scherfje Paffarth-aardewerk gevonden (V12 en V113) en uit sloot S23 komt één scherfje Paffrath-aardewerk (V103). In verhouding tot de grote hoeveelheid keramiek uit beide sloten zijn deze scherfjes verwaarloosbaar. Ze kunnen met grond waarmee de sloten zijn opgevuld, zijn meegekomen. De ligging van beide sloten maakte het niet aannemelijk dat ze gelijktijdig met de besproken sloten S24 en S12/S22 hebben bestaan.

Afb. 22. De brede sloot S23 is gegraven tijdens het bestaan van het klooster, mogelijk na de overstroming van 1509. De sloot bleef bestaan tot in de 17de eeuw.

Deelconclusie

In de Middeleeuwen was het terrein verkaveld in lange smalle percelen. Het moment van graven en dempen is op basis van de weinige Middeleeuwse scherven (voor 1475) moeilijk vast te stellen.

4.3 Klooster (1475-1572)

Bij de stichting van het klooster in 1475 werd uiteraard niet het gehele terrein in één keer ingericht. Zoals in *Bethlehem in de Bangert* is beschreven, bereikte de kloosterplattegrond pas rond 1550 het uiterlijk zoals dat op de reconstructieplattegronden is weergegeven. De laatste

bouwcampagne was de kloosteromuring met poortgebouw.

Binnen perceel Bangert 40 is een ontwikkeling zichtbaar, die aansluit op de bouwgeschiedenis van het gehele terrein.

4.3.1 Fase 1 (1475-1509)

Tijdens de begintijd van het klooster is weinig aan de Middeleeuwse inrichting van dit perceel gewijzigd. De tegenwoordig nog deels bestaande sloot tussen Bangert 38 en 40 bestond toen nog niet. De reeds genoemde sloten S24 en S12/S22 bleven een tijd lang bestaan.

Sloot S24

Door de sloot zijn op drie lokaties dwarsprofielen gezet. In werkput 4 is een coupe door sloten S23 en S24 gezet, kijkend richting het zuiden (profiel 13).

Afb. 23. Coupe door de sloten S24 en S23 in wp9, kijkend richting het zuiden (profiel 13).

Tevens is het zuidprofiel van werkput 4 gedocumenteerd en daarin is een doorsnede door deze beide sloten te zien (profiel 14). Verder is het zuidprofiel van werkput 3 gedocumenteerd met opnieuw een doorsnede door deze sloten (profiel 15). Tot slot zijn in werkput 5 en werkput 7 coupes door deze sloot gezet, maar deze zijn niet getekend. Uit de verschillende dwarsprofielen door de sloot blijkt dat deze een breedte van circa 155 cm en een diepte van circa 50 cm had. De vulling bestaat uit twee lagen: bovenin grijsbruine klei met iets schelpgruis en onderin donker bruinigrijze klei (donkerder dan bovenvulling). De onderste laag is tijdens de gebruiksfase van de sloot gevormd en de bovenste laag is de demping.

Uit de dwarsdoorsneden blijkt verder dat de ophogingslagen boven de sloot een sterke nazak in de sloot vertonen. Dit is van belang voor de analyse van het vondstmateriaal. Bij aanleg van het vlak in werkput 5 zijn namelijk enkele scherven uit de 17de eeuw aan deze sloot toegeschreven (V44), maar deze horen tot de nazak van de ophogingslaag erboven. Uit de sloot zelf komt vrijwel geen vondstmateriaal.

Op basis van het ontbreken van vondsten die te relateren zijn aan het klooster zou de demping geplaatst kunnen worden rond 1475, maar op basis van de chronologie van alle aangetroffen sloten en dwarssloten blijkt dat de sloot nog enige tijd in gebruik moet zijn geweest. De sloot stond namelijk via de kleine dwarssloot S9 in verbinding met sloot S12/S22.

Afb. 24. Dwarsprofiel (profiel 14) tussen wp3 en wp4 met coupes door de sloten S24 en S23 (profiel 14).

Sloot S12/S22

Deze sloot, die van oorsprong uit de Middeleeuwen dateert, bleef in de kloosterfase bestaan. De sloot wordt besproken in paragraaf 4.3.2.

Deelconclusie

Gedurende de vroegste fase van het klooster was dit deel van het kloosterterrein verkaveld in twee lange stroken land. Aanwijzingen voor de aanwezigheid van gebouwen of bouwsels zijn er niet. Het terrein is niet gebruikt om afval in kuilen te dumpen. Meest aannemelijk is dat hier de boomgaard van het klooster stond.

4.3.2 Fase 2 (1509-circa 1550)

Op zeker moment is de indeling van het terrein veranderd: een nieuwe brede sloot werd gegraven (S23) met relatief brede dwarssloten. Waarschijnlijk hangt deze herinrichting samen met de historische vermelding van de grote overstroming van 1509.

Sloot S23

Deze sloot is over de volledige lengte van het perceel aangetroffen (135 meter). Deze sloot was duidelijk een stuk breder en dieper dan de van oorsprong Middeleeuwse sloten, namelijk zo'n 400 cm breed en 100 cm diep. Door de sloot zijn meerdere dwarsprofielen gezet. In werkput 4 is een coupe door sloten S23 en S24 gezet, kijkend richting het zuiden (profiel 13).

Afb. 25. Coupe door sloot S23 in het zuidprofiel van wp9, kijkend richting de Bangert. De onderste laag in de sloot dateert uit de tijd van het klooster.

Tevens is het zuidprofiel van werkput 4 (profiel 14) en het zuidprofiel van werkput 3 (profiel 15) gedocumenteerd. Tot slot is een doorsnede door de sloot gemaakt in het noordprofiel van werkput 9 (profiel 17). Uit alle profielen blijkt dat de sloot veel vullagen kent, vooral aan de westelijke walkant. Tevens is duidelijk dat de onderste lagen uit de kloostertijd dateren, maar dat de diverse dempingslagen in de 17de eeuw moeten worden geplaatst.

In de sloot zijn in totaal 987 scherven gevonden, die kunnen worden toegeschreven aan minimaal 296 voorwerpen. Hiervan dateren 132 scherven van gebruiksaardewerk (MAE=73, EVE=9,9) uit de kloostertijd.²³ Daarnaast zijn vier fragmenten van pijparden beeldjes aanwezig. De keramiek bestaat overwegend uit roodbakkend aardewerk, aangevuld met een kleine hoeveelheid steengoed. Daarnaast zijn één scherf van witbakkend aardewerk en twee scherven van Italiaanse majolica uit Montelupo gevonden. De voorwerpen worden besproken in paragraaf 4.3.4.

Andere vondsten uit de onderste vullagen van de sloot zijn een houten voorwerp met onbekende functie, een daklei en een brok van een maalsteen. Het houten voorwerp heeft een grof gesneden conische vorm en is voorzien van een gat met een stok erdoorheen (107-H01).

Opvallend is dat in de onderste lagen van de sloot veel takjes zijn aangetroffen. Twee monsters zijn gedetermineerd op houtsoort (M4 en M5).²⁴ De eerste is afkomstig van de els (*Alnus glutinosa* Gaertn.) en de tweede van een lid van de rozenfamilie (*Rosaceae*). Helaas is op basis van de houtanatomische kenmerken de soort niet vast te stellen: het gaat om ofwel appel (*Pyrus malus* L.) of peer (*Pyrus communis* L.) of mogelijk meidoorn (*Crataegus* sp. L.). Duidelijk

23 V22, V25, V40, V47, V48, V50, V51, V53, V57, V58, V60, V63, V64, V76, V81, V84, V87, V98, V100, V102, V106, V108, V109

24 Van Daalen 2019. Zie bijlage 4.

is dat het om een takje van een boom uit de fruitboomgaard gaat, een extra argument om de boomgaard van het klooster op dit perceel te lokaliseren. Het overige botanische materiaal wordt besproken in paragraaf 4.3.5.

Bij de opgravingen in 2005/2006 is geen sloot gevonden in het verlengde van sloot S23. Dat houdt in dat deze sloot tot aan de dwarssloot – de insteekhaven – liep. Indirect valt hier uit af te leiden dat deze dwarssloot inderdaad in deze tijd al bestond.

Sloot S12/S22

Door de sloot zijn vier dwarsdoorsneden gemaakt, namelijk in het zuidprofiel van werkput 2 (profiel 9), een coupe in werkput 2 (profiel 19), het zuidprofiel van werkput 1 (profiel 10) en het noordprofiel van werkput 9 (profiel 17).

Afb. 26. Zuidprofiel van wp2 met coupes door de sloten S12 en S11 en kuil S16 uit de 19de/20ste eeuw (profiel 9).

Uit de sloot komt een kleine hoeveelheid steengoed met zoutglazuur, roodbakkerd aardewerk en majolica, die toe te schrijven zijn aan een minimum van slechts zeven voorwerpen (V12, V19, V21, V74, V88 en V103).²⁵ Dat is zeer weinig, zeker als we de grote lengte van de sloot in ogenschouw nemen. Kennelijk zijn tijdens het bestaan van deze sloot nauwelijks voorwerpen in het water beland en is bij demping geen gebruik gemaakt van afval. De aangetroffen scherven zijn afkomstig van minimaal een bord en twee grappen van roodbakkerd aardewerk en drie kannen van steengoed, globaal daterend uit de eerste helft van de 16de eeuw.²⁶ De precieze datering van demping is lastig te zeggen op basis van deze scherven. In de reconstructie gaan we uit van een samenhang met de aanleg van de kloosterommuring rond 1550 (zie onder).

25 Merkwaardig is dat de majolicascherf past aan 11-C02, afkomstig uit sloot S11. De scherv is geheel bovenin de sloot gevonden en hoort mogelijk niet bij de demping van sloot S12/S22.

26 Een scherv van een bord van majolica (V88) is toegeschreven aan deze sloot, maar past aan een bord uit sloot S11. Het lijkt onwaarschijnlijk dat deze scherv uit de sloot komt.

Afb. 27. Coupe door de sloten S12 en S11 in wp1, kijkend richting het zuiden.

Afb. 28. Zuidprofiel van wp1 met coupes door de sloten S12 en S11 (profiel 10).

Dwarssloten S58 en S65

Op het noordelijke deel van het terrein waren twee dwarssloten tussen sloten S22 en S23 aanwezig. Sloop S65 had een breedte van 175 cm en een diepte van ongeveer 30 cm. Uit de ligging van deze dwarssloten blijkt dat hier geen pad heeft gelegen.

Afb. 29. Bovenin dwarssloot S57 lag een pakket afval, waaronder diverse bakpannen, borden en pispotten van roodbakkend aardewerk. Op basis van deze vondsten kan de demping van de dwarssloot rond 1550 worden geplaatst.

Afb. 30. Coupe door dwarssloot S57 (profiel 30).

Dwarssloot S57

Tussen sloot S23 en sloot S12/S22 liep geheel aan de zuidzijde van perceel Bangert 40 een dwarssloot (S57). Ten oosten van sloot S23 is deze niet aangetroffen, waardoor we zeker weten dat deze niet doorliep richting het oosten. Deze dwarssloot had een minimale breedte van 160

cm en een diepte van 45 cm. Het spoor was opgevuld met veel keramiek, waarbij de hoge mate van compleetheid van het materiaal opvalt. Tot de vondsten behoren twee fragmenten van pijparden beeldjes, waarvan één fragment past aan een fragment dat is gevonden in de onderste laag van sloot S23 in werkput 4, dus minimaal 50 meter noordelijker. Dit geeft aan hoe verspreid de scherven van voorwerpen op het terrein zijn geraakt.

Het gebruiksaardewerk omvat de scherven van minimaal 51 voorwerpen (EVE=13,7). De meeste behoren tot het roodbakkend aardewerk (MAE=44). Daarnaast zijn voorwerpen van steengoed (MAE=3), witbakkend aardewerk (MAE=1), grijsbakkend aardewerk (MAE=1), Italiaanse majolica (MAE=1) en geïmporteerd witbakkend aardewerk (MAE=1). Meerdere voorwerpen zijn voorzien van ingekraste merken.

Van dit laatste voorwerp zijn bij de opgravingscampagne in 2005/2006 diverse scherven gevonden (146-141-C14).²⁷ Deze zijn aangetroffen in S205, een groot rechthoekig spoor dat is geïnterpreteerd als latrinekuil. Deze lag ongeveer 25 meter ten zuiden van dwarsloot S57. In het rapport is het voorwerp ingedeeld bij het Maaslands aardewerk, maar een herkomst uit het Rijnland (Hafner Keramik) is achteraf gezien meer waarschijnlijk. De pot heeft een opvallende kogelronde vorm en twee lintoren en is voorzien van een dik glanzend okergeel loodglazuur en uitwendig ook van bruine spikkels (ijzeroxide). Verder vallen de draairibbels op de bovenste helft van de pot op. De vorm van de bodem is onbekend.

Het vormenspectrum omvat bakpannen, borden, grappen, koppen, een lavabo, pispotten, testen, een kan en een schepbeker. Het relatief grote aantal pispotten (MAE=13) valt op. Wellicht stond hier in de buurt een latrine, die bij het maken van de insteechaven is vergraven. De voorwerpen worden besproken in paragraaf 4.3.4.

De einddatering van het complex is bij benadering te stellen op 1550, wat aansluit op de veronderstelde werkzaamheden rond die tijd.

Deelconclusie

Bij de uitwerking van de eerdere opgravingen van Bethlehem is verondersteld dat een bouwcampagne na 1509 heeft plaatsgevonden. Historisch is bekend dat in dat jaar het terrein van Bethlehem inclusief de boomgaard overstroomde. Het zoute water bleef dusdanig lang staan dat de fruitbomen dood gingen, met uitzondering van de pruimenbomen. Een van de kleilagen die op het terrein is aangetroffen, is geïnterpreteerd als overstromingslaag. Meerdere grote gebouwen van het klooster, waaronder gebouw 2 van de westelijke kloostervleugel, zijn gebouwd nadat deze kleilaag is gevormd. We mogen aannemen dat tijdens de overstroming van 1509 veel sloten zijn dichtgeslibd en dat de boomgaard grootschalig moest worden aangepakt. Mogelijk is sloot S23 met bijbehorende dwarssloten in dat jaar gegraven voor een betere ontwatering van de boomgaard. Waarschijnlijk lag in deze tijd een breed pad tussen sloot S11 en de perceelssloot van Bangert 40 / 42.

4.3.3 Fase 3 (1550-1572)

Rond 1550 vond opnieuw een wijziging in inrichting plaats. Dit hangt samen met de bouw van de kloosterommuring. Sloot S23 bleef bestaan als binnengracht, zoals we die bij de reconstructie op basis van de eerdere opgravingen hebben genoemd. Sloot S12/S22 werd waarschijnlijk op dit moment buiten gebruik gesteld, hoewel niet uit te sluiten valt dat demping al eerder heeft plaatsgevonden. Ten westen van deze sloot werd een nieuwe sloot gegraven: sloot S11.

²⁷ Schrickx 2008, 110 en 241.

Sloot S11

Na demping van sloot S12/S22 is een nieuwe sloot gegraven: S11. Wanneer dit heeft plaatsgevonden, is op basis van de vondsten niet precies te zeggen. Een logische veronderstelling is dat dit rond 1550 is gebeurd, toen een kloosterommuring met poortgebouw werd gemaakt. De verlegging van de sloot zou dan samenhangen met een verbetering van een toegangspad vanaf de Bangert naar de kloosterpoort.

Afb. 31. In sloot S11 is keramiek van het klooster aangetroffen, waaronder deze scherven. De sloot is waarschijnlijk niet lang na 1572 gedempt.

Afb. 32. Coupe door dwarssloot S74, in de noordwesthoek van het perceel, behorend bij sloot S11 (profiel 29).

Deze sloot heeft relatief veel vondsten uit de kloostertijd opgeleverd: 220 scherven die afkomstig zijn van minimaal 88 voorwerpen (EVE=13). Als keramieksoorten zijn roodbakkerd aardewerk, witbakkerd aardewerk, steengoed, majolica en Iberisch aardewerk aanwezig.²⁸ Tevens zijn enkele fragmenten van beeldjes van pijpaaide en terracotta in de sloot gevonden. De voorwerpen worden besproken in paragraaf 4.3.4.4.

Op basis van de vondsten kan de demping van de sloot rond 1572 worden geplaatst. Onder het roodbakkerd aardewerk bevindt zich een scherf van een bord van Noord-Hollands slibaardewerk, een aardewerksoort die vanaf ongeveer 1570 voorkomt.

Net als bij sloot S23 is geconstateerd, liep ook deze sloot tot aan de dwarssloot en was ten zuiden daarvan geen sloot in het verlengde aanwezig.

Kloosterommuring

Over een grote lengte is pal ten westen van sloot S23 een puinspoor aangetroffen. Dit spoor ving aan op een afstand van meer dan 40 meter uit de Bangert en liep door tot de zuidzijde van het perceel. Het puinspoor had een grillig verloop en laat zich deels beschrijven als een met puin opgevulde sleuf (S26 en S37) en deels als puinkuilen (S6 en S25). Op meerdere plekken is een coupe door het uitbraakspoor gemaakt.

Afb. 33. Ten westen van sloot S23 lag een opvallend puinspoor (S37) met afbraakpuin van het klooster.

Vergelijkbare sporen zijn langs meerdere sloten op het terrein bij de eerdere opgravingen aangetroffen en worden geïnterpreteerd als uitbraaksporen van de kloosterommuring. Een klein stuk van deze ommuring resteerde nog en op sommige locaties zijn ook funderingspalen geconstateerd. Helaas resteerde op perceel Bangert 40 nergens een stuk muurwerk en zijn ook geen funderingspalen gevonden. De interpretatie van het puinspoor blijft daardoor toch

28 V8, V11, V18, V20, V104, V111, V113, V115

wat onzeker en roept enkele vragen op.

Allereerst is het puin dat in hierin is aangetroffen, deels niet afkomstig van de ommuring (zie paragraaf 4.3.4.5). Kennelijk is de sleuf met allerlei puin opgevuld en zijn meerdere kuilen gegraven om puin te dumpen. Dit is pas ergens in de loop van de 17de eeuw gebeurd, wat blijkt uit enkele kleine scherven (o.a. tabakspijp).

Afb. 34. Coupe door het puinspoor S37 waarin duidelijk is te zien dat het puin in een lange sleuf is ingegraven.

Merkwaardig is dat het puinspoor ontbreekt op een afstand van ongeveer 40 meter vanaf de Bangert. Als we te maken hebben met een uitbraakspoor voor de ommuring, zou verwacht mogen worden dat deze over de volledige lengte van het perceel loopt.

Verder is vreemd dat het puinspoor niet in het verlengde ligt van de veronderstelde loop van de ommuring op het perceel ten zuiden van Bangert 40. Het puinspoor op perceel Bangert 40 ligt ongeveer 6,5 meter oostelijker.

Tot slot lijkt het puinspoor sterk op de puinsporen die ten oosten en ten westen van het grote gebouw 2 zijn aangetroffen. In beide gevallen liggen ze in de walkant van een sloot. Ook hier ligt het puinspoor pal naast een sloot.

Alles overziend is het de vraag of we het puinspoor als uitbraakspoor van de ommuring moeten beschouwen, of dat een sleuf in de walkant van een sloot is gegraven om puin te dumpen. De percelen werden als fruitboomgaarden gebruikt en zijn eeuwenlang van puin ontdaan. De enige plek waar je puin kwijt kunt zonder dat dit in weg zit, is langs een slootkant.

De enige aanwijzing dat wel degelijk deels van een uitbraakspoor sprake is, is spoor S26. Deze sleuf is niet opgevuld met puin, maar met klei.

Zeer opvallend is dat de loop van de ommuring niet overeenkomt met de reconstructie zoals gemaakt na afloop van de opgraving in 2008. De ommuring werd op basis van een uitbraakspoor en een serie palen die in 2005/2006 zijn aangetroffen ongeveer 4,5 meter westelijker verwacht. Er lijkt dus sprake van een verspringing in de loop van de ommuring.

Afb. 35. Ten westen van sloot S23 lagen in werkput 3 meerdere puindumpen met afbraakpuin van het klooster, waaronder deze dump (S25) van plavuizen.

Afb. 36. Afbraakpuin van het klooster, in dit geval plavuizen (S25).

Afb. 37. Coupe door uitbraakspoor S26 ten westen van sloot 23, opgevuld met klei en as en daar op een puindump van bakstenen (profiel 25).

Afb. 38. Coupe door uitbraakspoor S26 ten westen van sloot 23, opgevuld met klei en daar op een puindump (S5) van bakstenen en mortel (profiel 16).

Afb. 39. Geheel aan de zuidzijde van het perceel zijn de dunne funderingpalen (S64) van de bakstenen fundering van de ommuring gevonden, hier aangegeven met metalen meetpennen in het vlak. Mogelijk vormde deze fundering tevens de poer van een gemetselde waterpoort over de dwarssloot.

Waterpoort

Geheel aan de zuidzijde van het perceel is een spoor aangetroffen dat in verband kan worden gebracht met de waterpoort. Pal naast de bestaande dwarssloot was een cluster van dunne palen van loofhout (els en populier) aanwezig (S64). In totaal zijn over een oppervlak van circa 200 bij 140 cm tien paaltjes gevonden. De constructie is echter niet duidelijk. Logisch lijkt dat sprake is van de fundering van een bakstenen poer, maar het kan ook dat de fundering van de ommuring hier extra sterk is uitgevoerd omdat er een net gedempte sloot (S57) lag. Bij de opgravingen in 2005/2006 is aan de zuidkant van de dwarssloot ook een rij palen gevonden, eveneens op de locatie waar een sloot is gedempt (S212, is het verlengde van sloot S12/S22). Van de veronderstelde waterpoort zijn dus geen duidelijke sporen aangetroffen. Toch lijkt het aannemelijk dat die er wel is geweest, anders konden ongewenste bezoekers wel heel eenvoudig op het kloosterterrein komen en had de ommuring niet veel nut. De waterpoort kan een eenvoudige bakstenen boog in de ommuring zijn geweest, met een overspanning van ongeveer 5 meter. Een andere optie is dat de waterpoort volledig van hout was uitgevoerd. Uit de loop van de ommuring blijkt dat de waterpoort scheef georiënteerd moet zijn geweest (zie synthese). Waarschijnlijk kon de waterpoort met houten deuren worden afgesloten.

Afb. 40. Twee van de funderingspalen (S64).

Afbraakpuin S46

Niet alleen als baan langs sloot S23 is puin gevonden, maar ook een grote concentratie aan de zuidzijde van sloot S23. Dit puin lag over een oppervlak van ongeveer 4 meter en over de volledige breedte van de sloot, tot aan de slootkant van de nog bestaande dwarssloot (voormalige insteekhaven). Tussen het puin zijn enkele scherfjes uit de 17de eeuw gevonden (V70). Dit puin, dat duidelijk afkomstig is van het klooster, is hier in die tijd gestort tijdens de demping van sloot S23. Waarschijnlijk is hier een stevige dam gemaakt, waarna de sloot is

leeggepompt direct voorafgaand aan de demping.

Afb. 41. Geheel aan de zuidzijde van het perceel was in de dempingslagen van sloot S23 een stort van afbraakpuin (S46) van het klooster aanwezig.

Afb. 42. In het zuidprofiel van werkput 3 is een coupe door sloot S23 te zien met in de bovenste lagen van de sloot een stort met afbraakpuin (S46) van het klooster (profiel 15).

Houten brug

Bij de opgravingscampagne in 2008 is het noordelijke bruggenhoofd van een brug geheel in de zuidoosthoek van het terrein gevonden. Van dit bruggenhoofd zijn toen twee palen dendrochronologisch onderzocht, waarvan de ene uitkwam op zomer/winter van 1494 en de tweede op zomer/winter 1563.²⁹ Bij baggerwerkzaamheden in november 2018 is een eiken paal van het zuidelijke bruggenhoofd mee omhoog gekomen. Deze is in het kader van het onderzoek als aanvullend monster dendrochronologisch onderzocht. Dit heeft een datering opgeleverd rond 1563 (tussen 1558 en 1573). Deze datering geeft helaas geen uitsluitsel over de kwestie of de brug in de tijd van het klooster is gemaakt of na opheffing van het klooster met gebruik making van oude balken uit het klooster.

Deelconclusie

Rond 1550 heeft opnieuw een wijziging in de inrichting van dit deel van het terrein plaatsgevonden. Deze datering blijkt uit het vondstmateriaal uit een dwarssloot. Sloot S12/S22 werd gedempt en een nieuwe sloot (S11) werd pal ten westen van die sloot gegraven. De reden was vermoedelijk de bouw van een ommuring ten westen van sloot S23, die vervolgens als binnengracht in gebruik bleef. De nieuwe sloot werd de buitengracht.

4.3.4 Aanvullend keramiekonderzoek

4.3.4.1 Inleiding

De keramiek van klooster Bethlehem is uitgebreid geanalyseerd in het boek *Bethlehem in de Bangert*, zowel functioneel als sociaal-economisch. De keramiekvondsten van de opgraving in 2017 vormen hierop een aanvulling, die geen invloed hebben op de conclusies zoals die op basis van de vondsten uit 2003-2008 zijn gedaan. Bij de uitwerking van de keramiek van BET17 is dezelfde methodiek gehanteerd als bij de eerdere opgravingscampagnes.

Het MAE van de keramiek uit de kloostertijd komt uit op 306 exemplaren. Het eerder vastgestelde aantal van 2495 exemplaren (exclusief de vondsten van BET03) kan dus worden bijgesteld op 2801 exemplaren.

Van groter belang is het EVE (Estimated Vessel Equivalents). Bij BET17 vormt de keramiek van het klooster gezamenlijk een EVE van 45. Dit aantal kan worden opgeteld bij de eerder vastgestelde 1005, wat in totaal een EVE van 1050 oplevert. De keramiek van BET17 vormt dus ongeveer 4% van de totale hoeveelheid kloosterkeramiek.

Bij de telling van het EVE komt een aantal keramieksoorten op 0 uit doordat randscherven ontbreken. Dat geldt voor grijsbakkend aardewerk, Iberisch aardewerk, Hafner-aardewerk en Spaanse majolica. Steengoed zonder zoutglazuur (steengoed 1) ontbreekt. De percentages van de verschillende keramieksoorten op basis van het EVE komen goed overeen met de eerder vastgestelde percentages: roodbakkend aardewerk (81% tegenover 77%), steengoed 2 (15% tegenover 16%), witbakkend aardewerk (2,4% tegenover 4,6%), Nederlandse majolica (0,7% tegenover 0,6%) en Italiaanse majolica (1,2% tegenover 0%). Wanneer we de aantallen in EVE van BET17 optellen bij die van BET05 en BET08 levert dit geen noemenswaardige verschillen op.

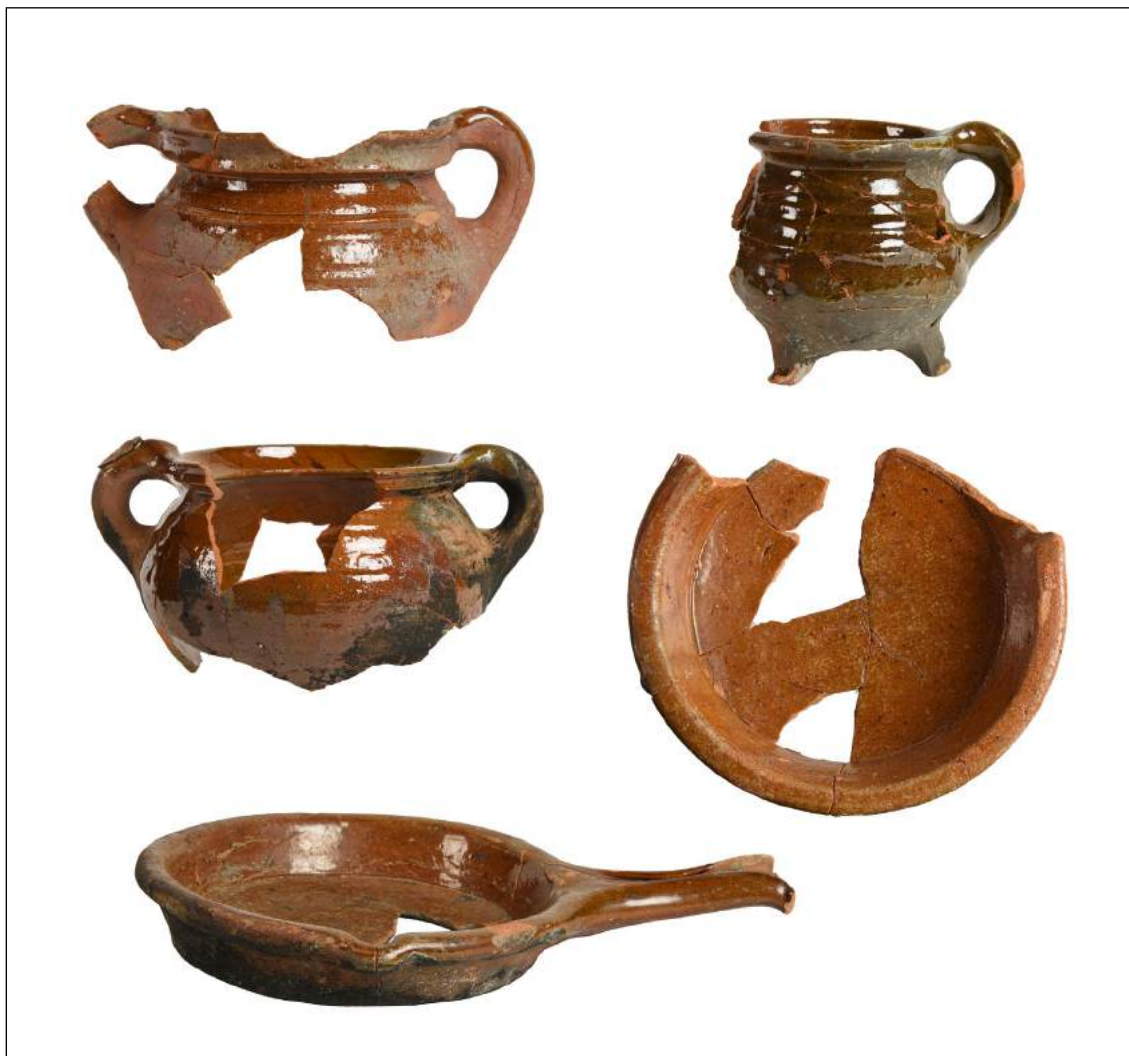
4.3.4.2 Functionele analyse

Koken en bakken

Bij de functionele groep van voorwerpen bestemd voor koken en bakken zijn geen relevante

²⁹ Tegenwoordig worden houtconstructies systematisch bemonsterd en worden twee palen onvoldoende geacht. Helaas zijn in 2008 niet meer monsters onderzocht.

aanvullingen te melden. Net zoals bij de eerdere opgravingen zijn veel bakpannen en grappen aanwezig. Opmerkelijk is dat steelkommen en vetvangers geheel ontbreken. De enige verklaring die daarvoor te geven is, is dat beide voorwerpen een klein aandeel van het totale keramiekspectrum vormen (2,3% respectievelijk 0,9%) en kennelijk toevallig ontbreken onder de vondsten van BET17.

Afb. 43. Koken en bakken: grappen (18-C03, 64-C01 en 79-C01) en twee bakpannen (79-C02 en 79-C11).

Voedselvoorbereiding en opslag

Bij de groep van voorwerpen die bij de voedselbereiding zijn gebruikt, zijn net als bij de vorige functionele groep geen belangrijke aanvullingen. Tot deze groep kunnen enkele grote kommen van roodbakkend aardewerk en een schepbeker van steengoed worden gerekend.

Tafel- en schenkgerei

Het tafel- en schenkgerei omvat een groot aantal vormen: bekers, borden, boterschotels, drinkschalen, flessen, kannen, (gekanteelde) komforen, koppen, mosterdpotjes, voetschalen en zoutschaaltjes. Van de meeste vormen zijn ook bij BET17 exemplaren gevonden.

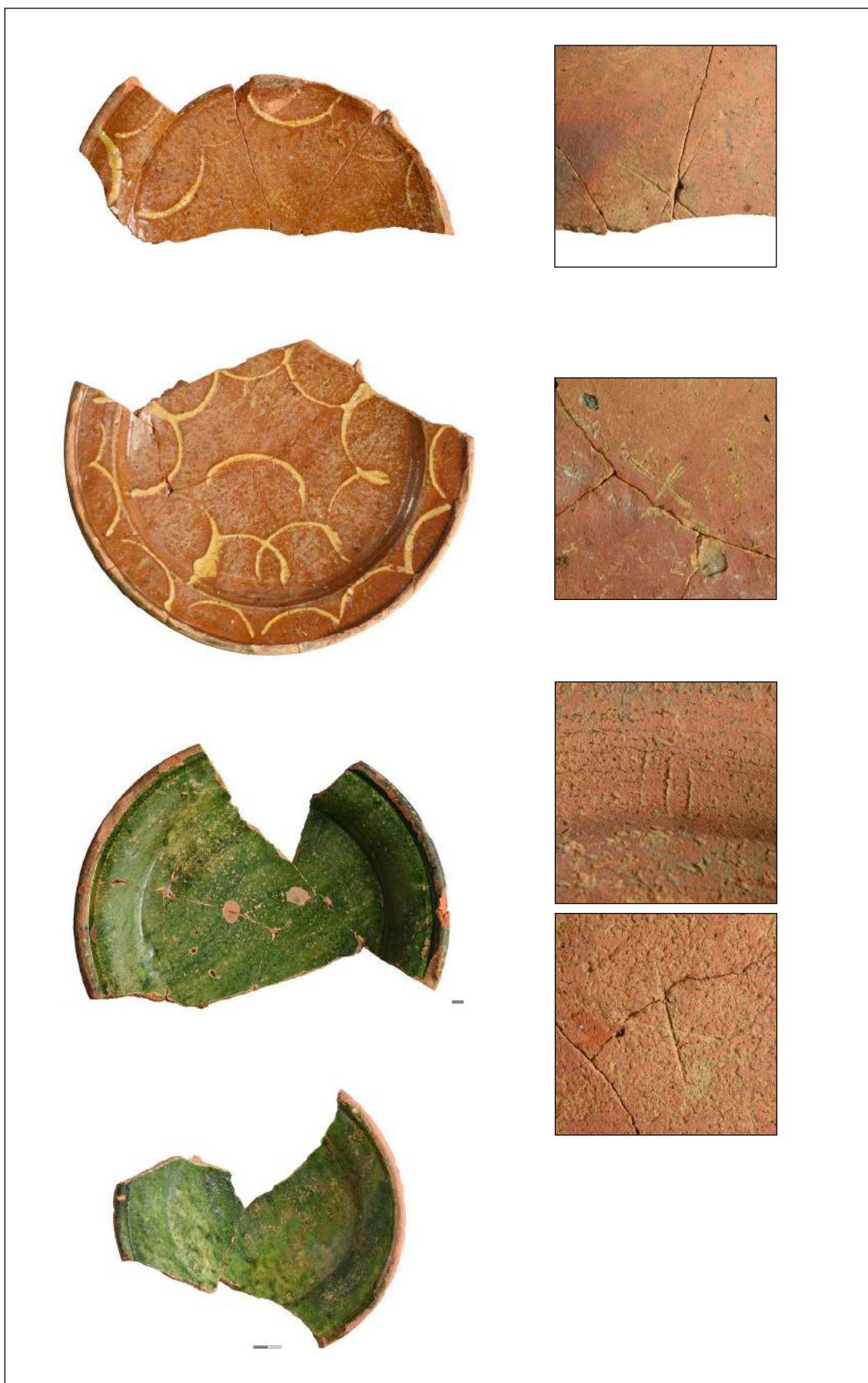
Bij de roodbakkende borden zijn exemplaren met slibboogjes aanwezig, evenals borden waarvan de bovenzijde groen is geglaazuurd.

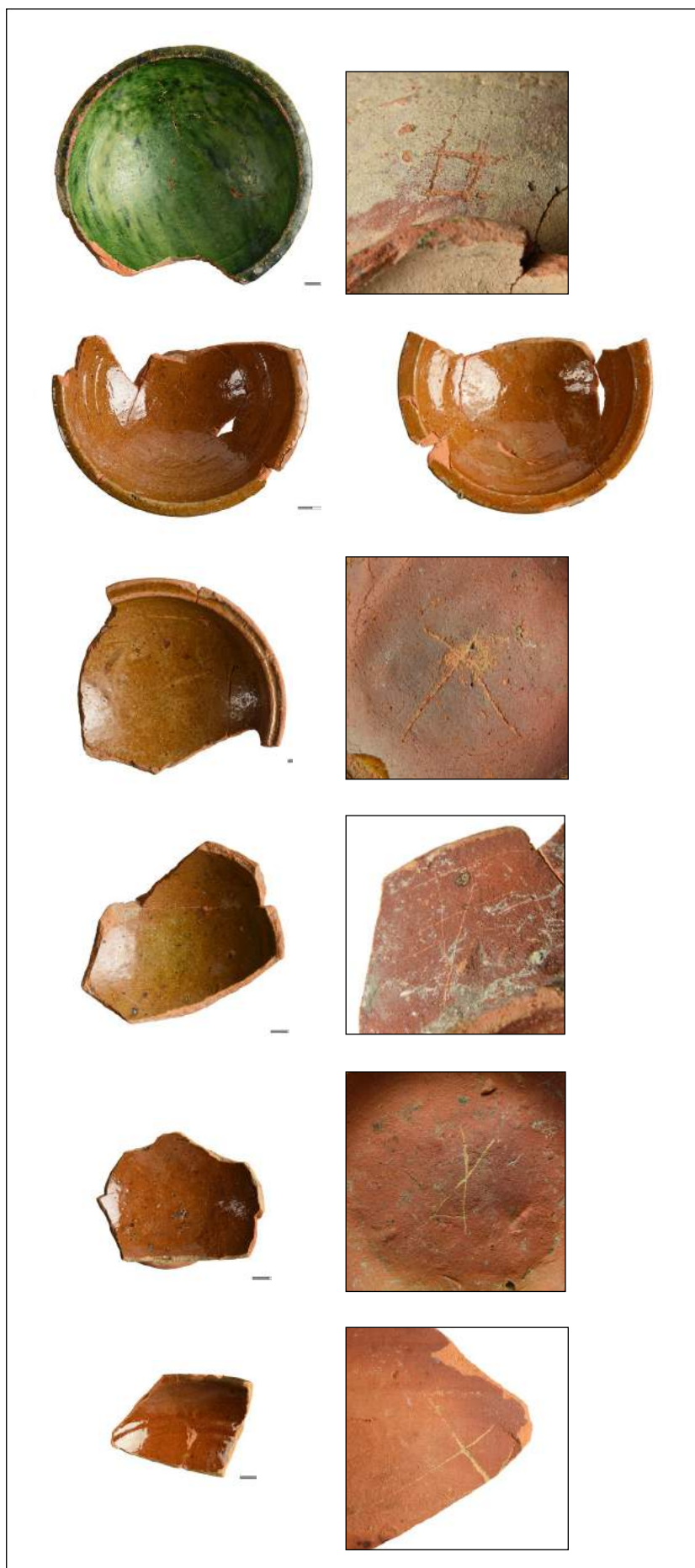
Afb. 44. Voedselvoorbereiding en opslag: een schepbeker van steengoed (79-C05) en een drinkuit van roodbakkend aardewerk (40-C01).

Afb. 45. Tafel- en schenkgerei: kannen van steengoed (03-C01, 18-C05, 76-C01, 18-C01 en 130-C01).

Afb. 46. Tafel- en schenkgerei: borden van roodbakkend aardewerk (113-C01, 79-C03, 111-C01 en 79-C06).

Afb. 47. Tafelgerei:
koppen van
roodbakkend
aardewerk (79-C04,
113-C03, 113-C04,
111-C02, 79-C15,
79-C13, 102-C01).
Meerdere koppen
zijn voorzien van
ingekraste merken.

Bij de opgravingen op het terrein van Bethlehem waren tot nu toe negen borden van Nederlandse majolica bekend, alle beschilderd met polychrome ornamentale decoratie. Dit aantal kan worden aangevuld met nog twee exemplaren, waarmee het totaal op elf borden komt. Dit kleine aantal staat in schril contrast met het zeer grote aantal borden van roodbakkend aardewerk. Een van de twee borden is grotendeels compleet teruggevonden (11-C02). Bijzonder is dat dit bord is samengesteld uit verschillende vondstnummers (V02, V11, V18 en V88) uit twee verschillende slootvullingen (S11 en S22) en dat de scherven verspreid over een afstand van bijna 100 meter zijn gevonden. Centraal op het bord staat een rozet en hier rondom een repeterend patroon, in de kleuren blauw, geel, groen en paars.

Van het tweede bord is slechts een kleine scherf gevonden (113-C05), namelijk in sloot S11.

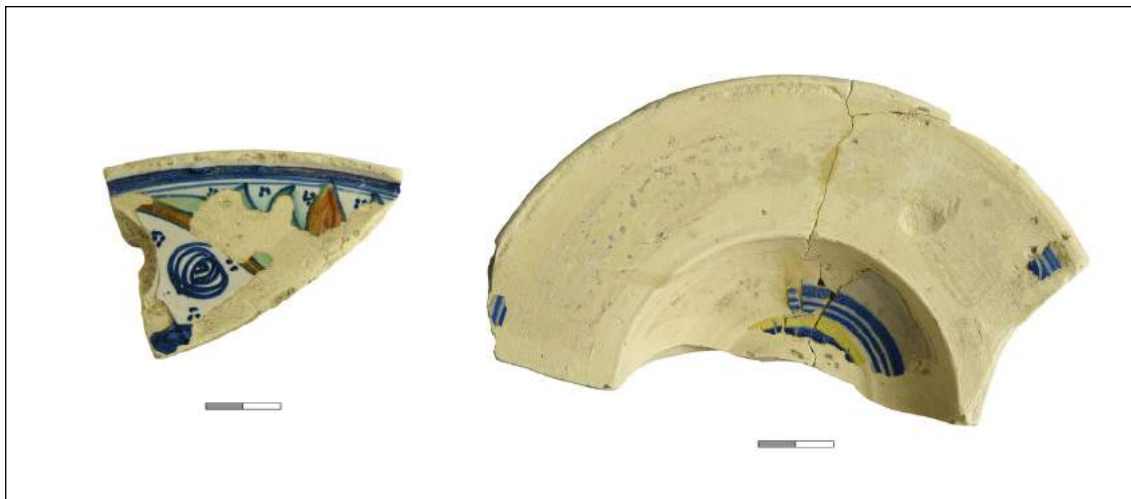

Afb. 48. Bord van majolica (11-C02).

Een zeer kleine groep onder het tafelgerei wordt gevormd door voorwerpen uit Italië en Spanje. Bij de eerder uitgevoerde opgravingen is een groot deel van een bord uit Montelupo (Italië) gevonden dat kan worden geplaatst in de periode 1490-1520. Daarnaast is een fragment van een bord met monochroom decor uit dezelfde productieplaats aangetroffen. Tevens zijn twee kommen van Spaanse goudlustertermajolica onder de vondsten aanwezig.

Dit kleine aantal fraaie en dure stukken voor op tafel kan worden aangevuld met nog enkele exemplaren. In de binnengracht (S23) is een randscherf van een polychroom beschilderd bord uit Montelupo gevonden (87-C01). Op basis van het decor kan het bord worden geplaatst in de periode 1480-1510, dus uit de eerste decennia van het bestaan van Bethlehem. In dezelfde binnengracht is een tweede randscherf aangetroffen, waarvan helaas het glazuur is verdwenen. Uit dwarssloot S57 komt een klein bord met brede platte vlag, eveneens uit Montelupo (79-

C07). Dit bord heeft een diameter van slechts 16,5 cm en is mogelijk als zoutschaal gebruikt. Het model ontbreekt tot nu toe in het Deventer Systeem en heeft in de materiaalstudie van Nina Linde Jaspers voorlopig typenummer i-bor-246 gekregen.³⁰ Ook bij dit exemplaar is het glazuur van de scherf gevallen, waarschijnlijk door toedoen van vorst in de bodem. Op basis van kleine stukjes resterend glazuur kan worden gezegd dat het bord is beschilderd in blauw en geel en dat centraal een rozet met concentrische cirkels aanwezig is.

Afb. 49. Scherven van twee borden van majolica uit Montelupo, Italië (87-C01 en 79-C07). Het glazuur van het tweede bord is afgebladderd door vorstschade.

Afb. 50. Kop van witbakkend aardewerk met vormoor (20-C02) en kop van roodbakkend aardewerk met inwendig witte slib (115-C01).

Voorraad

Bij de groep van voorwerpen met een voorraadfunctie zijn geen belangrijke aanvullingen te melden. Een deksel (type met knop en vier gaten) en een drinkuit van roodbakkend aardewerk en twee (wandscherven van) olijfoliekruiden van Iberisch aardewerk horen tot deze groep. De drinkuit is het derde exemplaar van het terrein van klooster Bethlehem.

³⁰ Jaspers 2007, 93 en 240.

Hygiëne en verzorging

Tot deze functionele groep kunnen slechts enkele voorwerpen worden gerekend. Noemenswaardig is een fragment van een lavabo van roodbakkerd aardewerk. Zalfpotjes ontbreken bij BET17 volledig. Ook bij de eerdere opgravingen is het aantal zalfpotjes gering (1,2%). Opmerkelijk is het grote aantal pispotten, namelijk in totaal 8,3 EVE.

Afb. 51. Pispotten van roodbakkerd aardewerk op ziel (79-C09, 79-C08, 79-C14 en 79-C18) of standing (11-C01, 79-C10, 79-C17 en 102-C02).

Dit aantal vormt 19% van het totale EVE, terwijl bij de eerdere opgravingen de pispotten 4,2% van het EVE vormden. De verklaring ligt in de samenstelling van één vondstcomplex, namelijk dwarsloot S57. Hierin is een groot aantal min of meer complete pispotten gevonden. Werden de pispotten hier gelegegd? Of zijn op zeker moment een serie pispotten weggegooid om te vervangen door nieuwe exemplaren en zijn de oude hier gedumpt?

Afb. 52. Deel van de bodem van een pispot met ingekrast merk (18-C02). Het merk bestaat in dit geval uit drie letters, een weinig voorkomend type merk bij Bethlehem.

Verwarming en verlichting

Kandelaars en olielampen ontbreken volledig. Tot deze functionele groep kunnen wel enkele testen en vuurstolpen worden gerekend.

Religieus

De enige keramiekvorm die tot deze groep kan worden gerekend is het wijwaterbakje in roodbakkend of witbakkend aardewerk. Onder de vondsten van BET17 bevindt zich één scherf van een dergelijk bakje, waarmee het totale aantal kan worden bijgesteld op 13 exemplaren.

Overig

Interessant om te vermelden is de standring van een grote kan (kruik of pot) van steengoed met een in de bodem gemaakt rond gat. Bij de eerdere opgravingen op het terrein van Bethlehem is een steengoedkan met gat in de bodem gevonden, waarvan wordt verondersteld dat deze is gebruikt als spreuwenpot. Dat zou ook bij deze steengoedkan het geval kunnen zijn.

Afb. 53. Links een scherf van een wijwaterbakje van roodbakkend aardewerk (18-C04) en rechts een scherf van witbakkend aardewerk uit het Maas- of Rijnland (71-C01).

Afb. 54. Standing (diameter 18 cm) van een grote steengoedkruik met een in de bodem gemaakt gat van 8 cm (20-C01). De kruik is mogelijk gebruikt als spreuwenpot waarbij in de bodem het roofigat is gemaakt.

4.3.4.3 Ingekraste merken

Een opvallend fenomeen aan de keramiek van klooster Bethlehem is het grote aantal ingekraste merken. Hieraan is in *Bethlehem in de Bangert* uitgebreid aandacht besteed. Ook bij de vondsten van BET17 komen ingekraste merken voor, namelijk op 13 exemplaren. Deze kunnen worden opgeteld bij de 198 objecten waarop merken zijn geconstateerd bij de eerdere opgravingen. Het totale aantal gemerkte voorwerpen komt dus op 211.

Bij de merken is een indeling gemaakt in vier hoofdtypen met daarbinnen subtypen. Vastgesteld is dat de merken A1 (een kruis) en D1 (mogelijk de letters 'sic') het meeste voorkomen. Bij BET17 komt merk A1 (kruis) opnieuw het meest voor, namelijk zesmaal. Merk D1 ontbreekt volledig. De merken behoren alle tot hoofdgroep A, met uitzondering van één merk die bij hoofdgroep D is in te delen. Dit merk lijkt sterk op merk D3 (geïnterpreteerd als de letters 'pot'), maar de letters vormen nu 'pof'. Bij deze merken lijkt sprake van initialen.

De merken zijn aanwezig op borden (3x), een grape, pispotten (3x) en koppen (6x). Opmerkelijk is dat geen merken op bakpannen zijn geconstateerd. De interpretatie van de merken blijft onveranderd. We hebben in de meeste gevallen niet met individuele gebruikersmerken te maken, maar met merken die een bepaalde functie of groep aangaven.

Afb. 55. Fragment van een pijpenbeeldje van Maria met Kind binnen een stralenkrans met sterren (87-C03). Rechts: compleet exemplaar uit het Diözesanmuseum in Paderborn.

4.3.4.4 Beeldjes van pijpenbeelde en terracotta

Maria in stralenkrans

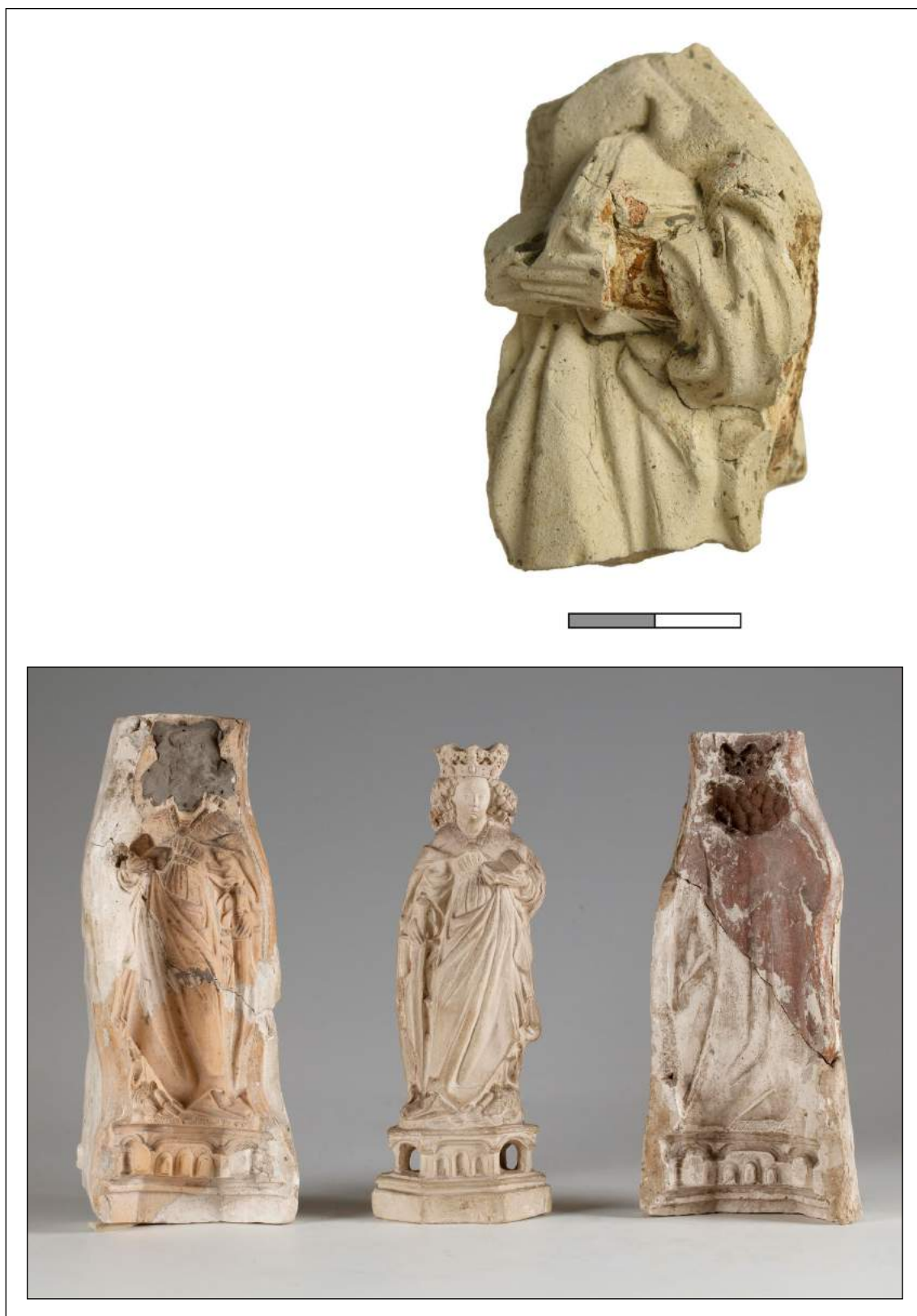
Een fraaie aanvulling op het overzicht van de heiligenbeeldjes van Bethlehem is een fragment van een Mariabeeldje in stralenkrans (87-C03). Een compleet exemplaar dat kunsthistorisch is overgeleverd bevindt zich in het Diözesanmuseum in Paderborn. Het is een beeldje van Maria met Kind met mandorlavormige stralenkrans met sterren, staand op een sokkel met de namen Ihesus Maria Anna. Het wordt toegeschreven aan Nederlandse en mogelijk Utrechtse productie.³¹ Bijzonder aan het beeldje in het museum in Paderborn is dat deze nog originele polychromie heeft waardoor we een goede indruk krijgen hoe dit beeldje, en ook andere beeldjes, eruit heeft gezien.

St. Catharina

Een van de fragmenten is afkomstig van een beeld van St. Catharina (08-C02). Op het fragment is de linkerarm en hand met Bijbel te zien. Bij het complete beeld heeft Catharina een zwaard

31 Kosel en Musolf 2001, 484.

in haar rechterhand en vertrapt zij onder haar voeten keizer Maxentius onder wie zij ter dood werd gebracht. Het beeld staat op een sokkel met nissen. In 1844 zijn van dit beeld de mallen gevonden in Utrecht, samen met diverse andere mallen van onder andere Maria en St. Barbara. Bij Bethlehem is al eerder een fragment van een Mariabeeld van Utrechts type aangetroffen.

Afb. 56. Boven: fragment van een pijpenaarden beeldje van St. Catharina (08-C02), onder: twee mallen en modern afgietsel van een beeld van St. Catharina (Foto Centraal Museum Utrecht).

Daarnaast bevinden zich onder de vondsten van de eerdere opgravingen twee sokkels met nissen, die hoogstwaarschijnlijk van een beeld van Maria, Catharina of Barbara afkomstig zijn. Hier kan een derde sokkel (82-C01) aan worden toegevoegd. Een van deze sokkels kan horen bij het Catharinabeeld.

De in Utrecht gevonden mallen, en ook de beelden die in deze mallen zijn gemaakt, worden gedateerd tussen circa 1425 en 1450. Deze datering is op kunsthistorische gronden toegekend. De beeldjes die bij Bethlehem zijn gevonden, tonen aan dat deze (indien ze door het klooster nieuw zijn gekocht) tot na 1475 zijn gemaakt.

Afb. 57. Fragmenten van diverse voetstukken van pijparden beeldjes (82-C01, 48-C01, 77-C01 en 57-C01).

Christuskind

Een van de gevonden fragmenten is waarschijnlijk een deel van de achterzijde van een beeld van het naakte Christuskind (50-C01). De bovenarm zit bij dit beeld aan het lichaam bevestigd en kon niet los bewegen zoals bij een Christuskind van terracotta die eerder op het terrein is opgegraven.

Een klein fragment met een ruw oppervlak is een voetstuk van mogelijk een beeldje van het Christuskind (68-C01).

Piëta

Een fragment dat op het eerste gezicht onderdeel kan zijn geweest van diverse beelden, is op basis van de plooi in het gewaad toe te schrijven aan een piëta (52-C01). Bij de opgravingen op het terrein van Bethlehem zijn tot nu toe de fragmenten van minimaal drie piëta's van

pijpaarde (en twee van terracotta) gevonden en het fragment kan van een van deze afkomstig zijn. Dat het fragment afkomstig is van een piëta blijkt uit en tweetal identieke en grotendeels complete exemplaren uit Dordrecht.

Afb. 58. Fragmenten van twee pijpaarden beeldjes van het Christuskind (50-C01 en 68-C01).

Afb. 59. Fragment van een pijpaarden piëta (52-C01), namelijk de mouw van de rechterarm van Maria. Rechts een grotendeels compleet identiek beeld, gevonden in Dordrecht.

Onbekend

Een van de fragmenten is een deel van de sokkel van een beeld met nissen met figuren (48-C01). Op het terrein zijn al eerder twee van deze sokkels van pijpaarde gevonden. Verder zijn twee fragmenten van eenvoudig versierde sokkels aanwezig (57-C01 en 77-C01).

4.3.4.5 Bouwmateriaal

Een opvallend resultaat van de opgraving is de grote hoeveelheid bouwkeramiek, waaronder profiel- of vormstenen, plavuizen en dakpannen. Daarnaast zijn ook enkele zandstenen bouwornamenten gevonden. De meeste vondsten komen uit de uitbraaksporen en puinsporen die in verband worden gebracht met de kloosterommuring. Deze bouwornamenten zijn niet afkomstig van die ommuring, maar van andere gebouwen. Bij de eerdere opgravingen op het terrein van Bethlehem zijn nauwelijks profiel- of vormstenen gevonden, wat mogelijk samenhangt met de verzamelwijze. Bij de opgraving in 2017 is gekozen om het afbraakpuin intensief te bekijken op het voorkomen van afwijkende stenen. Daarnaast is een selectie van complete bakstenen en plavuizen van diverse formaten meegenomen.

Tevens zijn op verzoek van de Kloosterwerkgroep uit Blokker zoveel mogelijk complete bakstenen en plavuizen verzameld. De werkgroep heeft deze stenen gebruikt om in de kloostertuin van naburig klooster Nieuwlicht een fontein te bouwen.

Afb. 60. Bakstenen van diverse baksels (rood en geel) en formaten met op de strekzijde een stuclaag.

Profiel- en vormstenen

Deze bakstenen hebben een afwijkende vorm ten opzichte van de standaard rechthoekige baksteen. Ze zijn met de hand in een mal gevormd of gekapt uit een gewone baksteen. De geprofileerde bakstenen zijn op basis van hun formaat in te delen in een aantal groepen.

Bakstenen (lengte: circa 30 cm, breedte: 15/14 cm, dikte: 7/6,5 cm)

Deze bakstenen hebben een opmerkelijk groot formaat (69-BK02, 75-BK01). Dit baksteenformaat, ook wel kloostermop genoemd, is in deze regio typisch voor de late 13de of vroege 14de eeuw. Ze zijn zowel van roodbakkende als geelbakkende klei.

Enkele van deze grote bakstenen hebben afgeschuinde kanten (37-BK01, 78-BK01, 85-BK02, 93-BK01, 93-BK07). Tot dit grote formaat baksteen horen ook enkele geprofileerde druiplijsten (78-BK02, 78-BK03, 130-BK01).

Afb. 61. Tussen het afbraakpuin bevinden zich zowel bakstenen met het formaat van een kloostermop, 30x14x6,5 cm (69-BK02) en >29x15x7 cm (75-BK01), als bakstenen met een zeer klein formaat, 16,5x3,5x8 cm (93-BK04 en 93-BK08). Deze laatste twee bakstenen hebben een afgeschuinde hoek.

Afb. 62. Vormstenen, afmeting ca $? \times 14 \times 6/6,5$, waaronder druiplijsten (130-BK01, 78-BK02, 78-BK03, 85-BK01) en een baksteen met afgeschuinde hoek, schuine kant en inkeping (93-BK01).

Bakstenen van een groot formaat zijn ook bij de eerdere opgravingen op het terrein gevonden, bijvoorbeeld als onderste laag van de muur rondom het kerkhof (gemeten als $28 \times 15 \times 4$ cm). Wellicht zijn de grote bakstenen als bouw materiaal uit Friesland meegenomen bij start van de bouw van het klooster. De geelbakkende stenen (ook voorkomend bij de bakstenen van de volgende grootteklasse) wijzen op een Friese herkomst.

Afb. 63. Hele en halve montanstenen van diverse formaten: 22x9,5x5 cm (93-BK02 en 93-BK03), 20,5x10x5 cm (93-BK13), 18x9x4 cm (93-BK06); een baksteen met ingekapte sponning, 22x11x5,5 cm (78-BK04); baksteen met punt (55-BK01) en baksteen met afgeschuinde hoek en inkeping (69-BK01).

Bakstenen (lengte: 24/23/22 cm, breedte: 11/9,5 cm, dikte: 6/5 cm)

Bakstenen van dit formaat dateren uit de 15de of vroege 16de eeuw. Tot dit formaat behoren meerdere montantstenen: bakstenen van de verticale stijlen van een kerkraam (93-BK02, 93-BK03). Verder komen stenen voor die een inkeping hebben als bij een montantsteen, maar verder de vorm van een gewone baksteen hebben (78-BK04, 78-BK05, 93-BK06³²). Bij twee montantstenen is een ingekrast kruis aanwezig, een hulpmiddel om de steen in de juiste vorm te kappen.

Andere bakstenen hebben afgeschuinde hoeken of inkepingen (93-BK05). Een aantal bakstenen hebben een bekakte punt aan de kopse kant (55-BK01). Sommige van deze stenen hebben tevens een inkeping (69-BK01, 93-BK12). De bakstenen van dit formaat zijn zowel van roodbakkende als geelbakkende klei, waarbij opvalt dat de klei soms slecht is gemengd. Bakstenen van dit formaat zijn bij de eerdere opgravingen veel aangetroffen, bijvoorbeeld in de uitbraaksporen van de muren van de westelijke kloostervleugel - bij de uitwerking gedateerd na 1509 - en tussen het afbraakpuin van het bakstenen bruggenhoofd en poortgebouw.

Bakstenen (lengte: 21/20 cm, breedte 10/9,5 cm, dikte: 5 cm)

Dit formaat baksteen komt weinig voor en tot deze groep behoort geen enkele profiel- of vormsteen. De bakstenen zijn zowel rood, geel of gemengd van kleur.

Bakstenen (lengte: 19/18 cm, breedte 9/8 cm, dikte 4/3,5 cm)

Bakstenen van dit formaat zijn typisch voor de 16de eeuw. Tot deze groep behoren enkele montantstenen: een baksteen van een verticale stijl van een kerkraam (93-BK06). Deze bakstenen hebben een inkeping voor het glas-in-lood raam. Opmerkelijk is het voorkomen van bakstenen met eenzijdige inkeping, wat niet goed is te verklaren.

Bakstenen (lengte: 17/16,5 cm, breedte: 8 cm, dikte: 3,5 cm)

Sommige van deze kleine bakstenen hebben een afgeschuinde hoek (93-BK04, 93-BK08). Dit kleine formaat baksteen wordt bij opgravingen in deze regio meestal gedateerd in de 17de eeuw. Toch dateren deze kleine bakstenen wel degelijk uit de kloosterperiode. Op meerdere locaties op het terrein zijn deze kleine bakstenen aangetroffen.

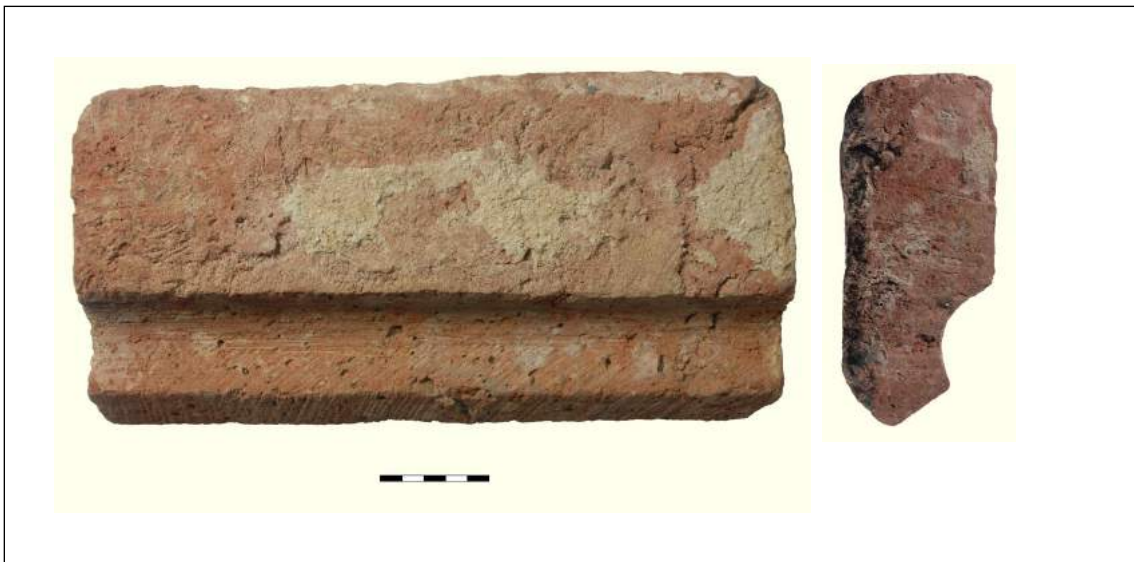
Tot slot moet worden opgemerkt dat veel bakstenen waren voorzien van een gladde pleisterlaag (soms 1 cm dik). Veel muren van het klooster waren dus in pandig gepleisterd, mogelijk deels ook met beschildering.

De toepassing van grote bakstenen werpt ook nieuw licht op de bakstenen die in de funderingen van de stolpboerderij op perceel Bangert 61 zijn aangetroffen. Deze stolpboerderij is, afgaande op het aangetroffen vondstmateriaal, rond 1615 gebouwd. In de funderingen waren veel bakstenen van 22x10x4 cm tot 15x12x5 cm toegepast.³³ Daarnaast is in een sloot die direct voorafgaand aan de bouw van de stolp is gedempt een baksteen van formaat 29x14x6,5 cm gevonden die is geslepen in de vorm van een druiplijst.³⁴ In het rapport worden deze bakstenen in verband gebracht met Bethlehem of Nieuwlicht. De bakstenen druiplijst is identiek aan de bij Bethlehem gevonden baksteen 130-BK01. We mogen dus aannemen dat de bakstenen bij Bangert 61 inderdaad geheel of deels afkomstig zijn van klooster Bethlehem.

³² Deze baksteen heeft een iets kleiner formaat: 20,5x10x5, maar hoort waarschijnlijk toch bij deze groep.

³³ Duijn 2013, 30.

³⁴ Ibidem 76 en 78.

Afb. 64. Druipijst van baksteen, afkomstig van perceel Bangert 61 waar rond 1615 een stolpboerderij is gebouwd. In de funderingen werd afbraakpuin van Bethlehem gebruikt.

Zandstenen ornamenten

In een aantal contexten zijn bouwfragmenten van zandsteen gevonden, namelijk in puinspoor S25, puinbaan S37 en sloot S23 (90-N01, 93-N01, 100-N01 en 130-N01). Deze vondsten vullen het beeld van de eerdere opgravingen aan, namelijk dat zandsteen is toegepast als blokken langs raam- en deurkozijnen, raamdorpels, spekbanden en in kruiskozijnen. De precieze functie van de gevonden blokken is niet altijd duidelijk.

Plavuizen

Verreweg de meeste plavuizen die zijn aangetroffen, hebben een formaat van circa 14x14x2 cm. Een van de puinsporen (S6) bevatte uitsluitend dit type plavuis, deels voorzien van loodglazuur (bruin van kleur), deels van een witte sliblaag met loodglazuur (geel) en deels van een witte sliblaag met loodglazuur en koperoxide (groen) (83-BK01, 83-BK02, 83-BK03).

De diverse kleuren maakten het mogelijk een fraaie patroonvloer te maken. Een van de meest sprekende voorbeelden is de vloer in de Vleeshal in Haarlem, een gebouw uit 1602.

Afb. 65. Deel van een plavuis met rond gat, bestemd voor op een aspot in een haardplaats (37-BK02).

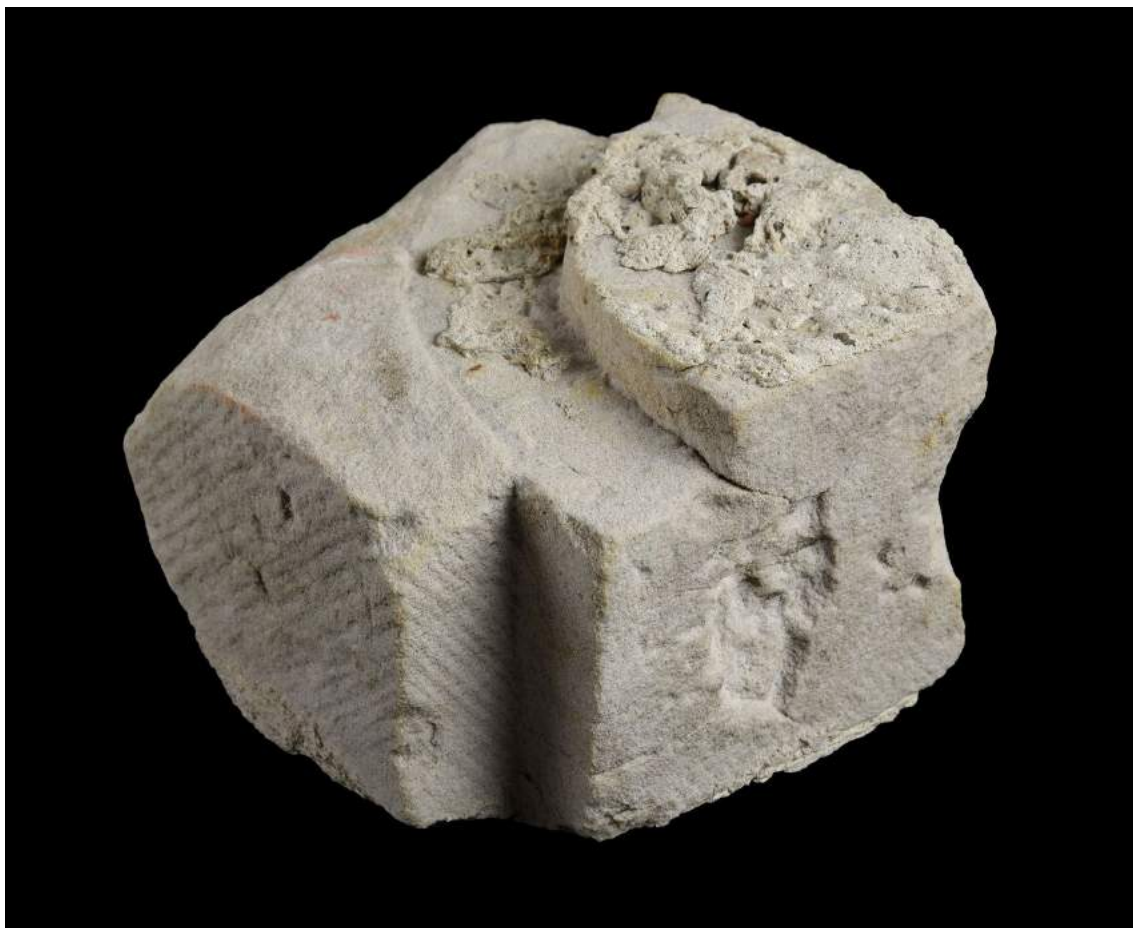
Naast dit formaat komen diverse plavuizen voor van circa 15x15x2,5 cm (90-BK01, 90-BK02, 91-BK02, 93-BK10). Ook deze plavuizen zijn deels bruin en deels groen van kleur.

Sommige plavuizen hebben een groter formaat, zoals 19x19x2,5 cm (90-BK04) en 16x16x3 cm (90-BK03), en een enkele plavuis een kleiner formaat van 13x13x3 cm (93-BK11).

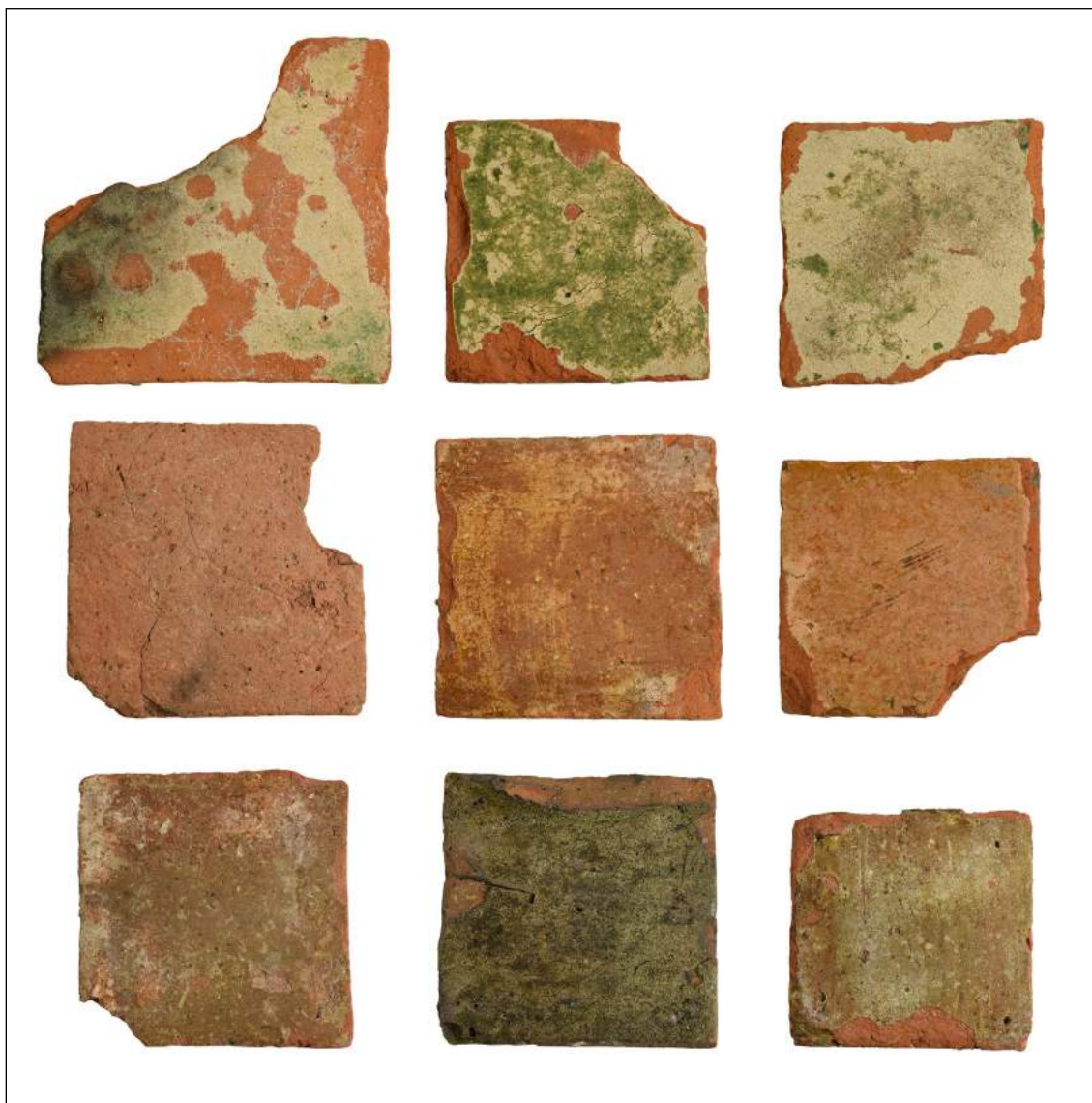
Naast de grote hoeveelheid onversierde aardewerken plavuizen is ook een fragment van een slibversierde plavuis gevonden (60-BK01). Dit is de enige vondst van een dergelijke plavuis bij

Bethlehem. Aan de achterzijde is te zien dat de plavuis met mortel gemetseld heeft gezeten. Mogelijk was een deel van de vloer in het koor van de kapel van deze plavuizen voorzien, of de vloer bij een haardplaats.

Een laatste vondst die het vermelden waard is, is een plavuis met rond gat die bestemd was als afdekking van een aspot bij een haardplaats (37-BK02). De plavuis heeft een afmeting van 20x20x4 cm.

Afb. 66. Twee zandstenen bouwfragmenten (130-N01 en 90-N01).

Afb. 67. Diverse soorten en formaten plavuizen.

Afb. 68. Fragment van een slibversierde plavuis, circa 1500-1550 (60-BK01), met rechts een compleet exemplaar uit een kunsthistorische collectie.

Afb. 69. Dakbedekking: 1 daktegel (93-BK09), 2 dakpan (golfpan, 91-BK01), 3 mortelbrokken met rietafdrukken (18-BK01), 4 daklei (109-N01).

Daktegels

Tussen het puin is een klein aantal fragmenten van daktegels gevonden (93-BK09, lengte: onbekend, breedte: 14 cm). Bij de eerdere opgravingen waren deze niet aangetroffen. Daktegels werden tot circa 1525 gebruikt, waarna ze werden vervangen door golfpannen.

Golfpannen

Tussen het afbraakpuin zijn diverse fragmenten van golfpannen aangetroffen. Een van de pannen had een formaat van 36,5 bij 24 cm (91-BK01).

Dakleien

Verspreid over diverse contexten komen fragmenten van leistenen voor, die ongetwijfeld op het dak van de kapel en wellicht ook andere gebouwen hebben gelegen. Slechts enkele fragmenten zijn meegenomen, waaronder een ruitvormig leitje met spijkergaten (23-N01).

Overig

Tot slot kunnen als bouw materiaal worden vermeld enkele dikke brokken kalkmortel met afdrukken van rietstengels (18-BK01). Mogelijk zijn deze brokken afkomstig van een rieten dak met aardewerken nokvorsten die met mortel waren vastgemaakt. Rieten daken waren in deze tijd niet alleen bij boerderijen gebruikelijk, maar ook bij andere gebouwen.

4.3.4.6 Glazen voorwerpen

Het beeld dat bij de eerdere opgravingen van Bethlehem is ontstaan dat het klooster nauwelijks over glazen tafelgerei beschikte wordt door het nieuwe onderzoek bevestigd. Slechts enkele kleine wandfragmenten van een bolle fles van kleurloos glas zijn aangetroffen.

4.3.4.7 Metalen voorwerpen

Het aantal metalen voorwerpen dat valt toe te schrijven aan het klooster is net als bij de eerdere opgravingen klein. De opgraving heeft één bijzondere vondst opgeleverd: een pelgrimsinsigne van Maria op de Keins. Deze wordt in een aparte paragraaf besproken.

Insigne Maria van Keins (1519-1572)

De meest bijzondere metaalvondst van de opgraving is een insigne van Maria van Keins (01-M01). Het voorwerp is gevonden pal ten westen van de uitbraaksleuf van de kloosterommuring. Het voorwerp is gemaakt van lood en vertoont een ophanggaatje aan de bovenkant. Dit gaatje is secundair gemaakt. Waarschijnlijk is het ophangoogje op zeker moment afgebroken waarna dit gaatje is gemaakt. Het voorwerp is incompleet teruggevonden: een stuk van de bovenkant ontbreekt. Het is bovendien iets verbogen en vertoont een diepe kras. Dit doet vermoeden dat het insigne met opzet stuk is gemaakt. Dit is ook verondersteld bij een zilveren medaillon dat bij de eerdere opgravingen van Bethlehem is gevonden en dat door midden is gebroken. Het met opzet stuk maken van devotionalia zou gedaan kunnen zijn om de eraan toegeschreven kracht te breken. Wellicht is dit tijdens de roerige jaren rond 1566 gebeurd.

Op de voorzijde van het insigne zien we een beeld van Maria met Kind met daarnaast een knielend biddend figuur. Rondom deze afbeelding staat een Latijnse tekst: *O Mater Dei memento mei* (O Moeder Gods, gedenk mij). Naast Maria staat verder 'op die Keinse', de naam van de bedevaartsplek waar het insigne vandaan komt. Op de andere kant van het insigne staat een afbeelding van St Christophorus met de tekst *S Cristoffore ora pro me* (St Christophorus bid voor mij).

Het insigne is afkomstig van de kapel op de Keins, niet ver van Schagen, die in 1519 is gebouwd door de heer van Schagen en de pastoor van de St Christophoruskerk van Schagen. St Christophorus was de patroonheilige van de parochie, vandaar dat deze heilige op het insigne staat afgebeeld. De toedracht van het ontstaan van de Mariaverering in Keins is bekend uit 18de eeuwse kronieken, maar er zijn toch enkele onduidelijkheden. In de loop van de tijd zijn

Afb. 70. Insigne van Maria van Keins (01-M01).

Afb. 71. Detail van de kaart van noordelijk Noord-Holland van Jan van Scorel uit 1553 met daarop de kapel van Keijns (die cleijne Keijns), collectie Nationaal Archief, Den Haag, inv.nr. VHT 2486.

Afb. 73. Detail van de kaart van de Wieringerwaard uit 1675, collectie Regionaal Archief Alkmaar. In Keijns staat nog altijd een bakstenen gebouw en centraal is een waterput aanwezig.

Afb. 72. Insigne van Maria van Keins, gevonden bij een opgraving aan de Markt in Schagen in 2019. Dit insigne is identiek aan die van Bethlehem.

namelijk meerdere verhalen toegevoegd die vervolgens door andere auteurs zijn overgenomen. Zelfs in de tekst over O.L. Vrouw op de Keins in de databank van bedevaartsplaatsen van het Meertensinstituut staat onjuiste informatie.

De oudste kroniek waarin het ontstaan van de bedevaartsplek staat vermeld, is het *Kleyn Cronyxken* van Dirk Burger van Schoorl uit 1679, waarvan meerdere herdrukken uit de 18de eeuw bestaan onder de titel *Het Schoorlder Kronycxken*. Hij schrijft hierin dat de kapel in 1519 is gesticht door Jodocus, de Heer van Schagen, en de prochiaan (=priester die een parochie bedient) Garbrant Cornelisz. De aanleiding was het aanspoelen van een houten Mariabeeld aan de zeedijk dat volgens hem van een schip was afgebroken door een kanonskogel. Het beeld werd vervolgens door de vindere in een put gewassen en van wier ontdaan. Dit beeld werd in de kapel geplaatst. Aan de put waarin het beeld was gewassen werd een heilige kracht toegeschreven. Opvallend is dat in de *Chronyck van de gantsche oude heerlyckheydt van het dorp Schagen* van Dirk Burger uit 1710 de Heer van Schagen Idorus wordt genoemd, wat waarschijnlijk een schrijf- of zetfout is. In 1519 was de heerlijkheid in handen van Josina van Beieren-Schagen, die getrouwd was met Joost van Borsselen. De naam Joost is afgeleid van Jodocus, die als stichter van de kapel wordt aangeduid. Deze fout wordt overigens al geconstateerd door Van Rijn in zijn uitgave *Oudheden en Gestichten* uit 1721 (en kerkelijke Historie uit 1726). Hij heeft hierin de tekst over Keins vertaald uit de *Batavia Sacra* van Van Heussen uit 1714, die zich op zijn beurt weer baseerde op de kroniek van Dirk Burger.

In later tijd is aan deze tekst toegevoegd dat het beeld de voorsteven van een Portugees schip, de Ariadne, zou zijn en dat dit beeld bij een schipbreuk losgeraakt zou zijn. De oudste bron voor dit verhaal is de roman *De Witte Paal, of Jenne. Eene, op waarheid gegronde, Noordhollandsche Geschiedenis* van Cornelis Bok uit 1828. Volgens hem deed dit verhaal al snel de ronde waardoor de buurtbewoners het geloof in de bovennatuurlijke kracht van het beeld en de put begonnen te verliezen. We kunnen dit boek onmogelijk als betrouwbare bron opvatten en moeten dit verhaal dan ook naar het rijk der fabelen verwijzen.

Over de kapel zijn meerdere artikelen geschreven waarin nieuwe informatie over de stichting is achterhaald. Van belang is vooral een artikel van Philippona uit 1882, waarin gebruik is gemaakt van stukken uit het Oud Archief van Schagen. Hij geeft een volledige transcriptie van een door de Kerk verleend privilege van 8 oktober 1519 (afschrift in het parochieel archief). Dit is de oudste tekst die over de stichting van de kapel handelt. Heer Jodocus en prochiaan Gerbrand Cornelus worden als stichters genoemd. Zij hebben meegedeeld dat *'binnen de palen derzelve parochie omtrend en buiten den dijk der zee oceaen in 't water derzelve binnen de parochie van Schagen eerlang is gevonden zeker houten beeld van de Heiligen en Eerwaardigen maagd Maria en in zeker klein huis en aldaar op de voorzegde dyk op de Keins bekwamlyk geplaatst is, en tot welken verscheiden menschen, zoowel mannen als vrouwen, door de bestiering Gods altijd meer en meer kwamen en nog komen, hetzelfde beeld devotelyk bezoekende en haar godvruchtige aalmoesen tot bouwing van een kapel in de eere derzelve Moeder Gods met een milde hand mededeelen en nog mededeelen'*. Het Mariabeeld was dus al enige jaren eerder gevonden en een klein huis diende tot 1519 als bedevaartsplek. Philippona veronderstelt dat het beeld rond 1510 is gevonden op basis van een vermelding in het archief uit 1580, waarin een ongeveer 77-jarige man over de gebeurtenis in zijn jeugd verhaalt. Deze datering is overgenomen in de databank van het Meertensinstituut. In de oorkonde wordt toestemming verleend tot het houden van vier missen per week, een jaarlijkse bedevaart en het houden van preken. De geneeskrachtige put wordt niet vermeld, maar aangenomen mag worden dat deze er vanaf het begin is geweest.

De kapel is tijdens de roerige jaren rond 1572 buiten gebruik gesteld. Van Rijn (gebaseerd op

Van Heussen 1714) geeft een interessante passage over de toedracht weer, namelijk de inhoud van een oorkonde van de pauselijke vicaris uit 1600. Hierin wordt aan Johanna Taets, haar man Adriaen Boeyk en Maria Taets uit naam van Taet Gerrits, de vader van de twee vrouwen, tegen betaling van aalmoesen vergiffenis gegeven voor de zonden die Taet Gerrits had begaan. Deze betreffen het 'afbreken van een kleine kapel van de H. Maagd Maria, staande op de Keins te Schagen'. Wanneer deze afbraak van de kapel heeft plaatsgevonden, blijkt uit dit stuk niet. In het licht van de historie in deze regio is afbraak rond 1572 aannemelijk.

Interessant aan de teksten van Dirk Burger en Cornelis Bok is dat zij informatie geven over de bedevaartsplek in hun tijd. Dirk Burger schrijft dat de put nog altijd als heilige plek werd beschouwd en dat er nog steeds jaarlijks bedevaarten zijn. C Bok schrijft een eeuw later dat de put nog aanwezig is, maar dat deze wel is gedempt.

Of de kapel daadwerkelijk volledig is gesloopt, valt te betwijfelen. Van Lunsen geeft diverse vermeldingen uit het notarieel archief van een woning die de kapel te Keins wordt genoemd.³⁵ Het bakstenen gebouw kon natuurlijk goed worden omgebouwd tot woning, iets wat bij veel kloostergebouwen gebeurde.

Tot slot is in de 20ste eeuw een nieuwe mythe aan Keins toegevoegd, namelijk de vermeende herontdekking van het Mariabeeld. In 1992 is een houten Mariabeeld door de familie Van Schagen uit Heerhugowaard aan het Westfries Museum in langdurig bruikleen gegeven en vervolgens enkele jaren later geschonken. Dit beeld zou volgens de overlevering in de familie door hun grootvader in de jaren 30 zijn gevonden in een sloot tijdens de werkzaamheden voor de aanleg van de Wieringermeer. Het beeld kan onmogelijk lange tijd in een sloot hebben gelegen, dan was het nooit in deze gave staat naar boven gekomen. Bovendien vertoont het beeld beschikbare afbeeldingen uit de 19de eeuw en is het hoofd van het Christuskind vervangen door een 19de-eeuws porseleinen hoofdje. De link met Maria van Keins is in 1997 gelegd naar aanleiding van de meting van leylijnen, veronderstelde onzichtbare krachtlijnen: de uitstraling van het beeld zou overeenkomen met die bij de kapel en put (waarbij valt op te merken dat de huidige kapel niet op de plaats van de oude kapel staat). Ook dit verhaal is moeilijk serieus te nemen, maar sindsdien staat het beeld in het Westfries Museum wel bekend als Maria van Keins en wordt dit alom voor waar aangenomen.

De Mariaverering is in Keins in 1956 nieuw leven ingeblazen door de bouw van een nieuwe kapel, nadat al sinds 1924 bedevaarten naar de plek gehouden zouden zijn. Tegenwoordig is deze kapel nog altijd een stilte- en bedevaartscentrum.

Archeologische vondsten van insignes voegen een nieuw verhaal aan de Kapel op de Keins toe, namelijk de bovenregionale aantrekkingskracht van de kapel. In Heilig en Profaan deel 3 uit 2012 worden voor het eerst insignes aan deze bedevaartsplaats toegeschreven.³⁶ Het eerste exemplaar is gevonden in Alkmaar en is identiek aan het hier besproken insigne van klooster Bethlehem. Een tweede exemplaar, dat overigens al in 1993 was gepubliceerd in Heilig en Profaan deel 1 maar toen nog niet aan een specifieke bedevaartsplaats was toegeschreven, is gevonden in Nieuwlande (Zeeland). Dit insigne is afkomstig uit een andere mal dan het eerste exemplaar, waarbij opvalt dat de afbeeldingen spiegelbeeldig zijn. Een derde insigne zonder tekst, net als de eerste in Alkmaar gevonden, wordt aan Keins toegeschreven vanwege de combinatie van Maria met Kind en St Christoffel. In Heilig en Profaan deel 4 uit 2018 staat een vierde exemplaar afgebeeld, opgepiept in het Groninger waddengebied, dat eveneens

³⁵ Van Lunsen 2016.

³⁶ H&P2, 194 (afb. 2565-2566).

geen tekst heeft.³⁷ Een laatste particuliere vondst is uitsluitend bekend van een bericht op een detectorforum en de vindplaats is onbekend.³⁸

Aan deze particuliere vondsten kunnen insignes worden toegevoegd die de laatste jaren bij archeologische opgravingen zijn gevonden. Een van deze insignes is afkomstig uit het centrum van Rotterdam (locatie Markthal).³⁹ Een zesde exemplaar is afkomstig van een opgraving aan de Vijzelstraat in Enkhuizen.⁴⁰ Afgelopen jaar is ook in Schagen aan de Markt een fraai exemplaar bij een opgraving naar boven gekomen. Met het insigne van Bethlehem komen we in totaal op acht insignes van Maria van Keins. Alle insignes van de opgravingen zijn identiek aan het eerst besproken exemplaar uit Alkmaar. Verder valt op dat bij meerdere exemplaren, net als bij het voorwerp van Bethlehem, secundair een ophanggaatje is gemaakt.

Hoe het insigne op het terrein van klooster Bethlehem terecht is gekomen, is een vraag die onbeantwoord blijft. Het is mogelijk dat een van de zusters voor haar intrede op bedevaart naar de kapel is geweest. Een andere mogelijkheid is dat het insigne in bezit was van een van niet-zusters die op het terrein woonde of werkte. Of wellicht is het voorwerp verloren door een bezoeker aan het klooster, die daar de mis kwam bijwonen of om een andere reden daar langs kwam.

Afb. 74. Een vuurijzer van Lodewijk van Bourbon, bisschop van Luik, 1456-1482 (75-M03); en een 1/2 groot van Filips de Schone, 1482 en 1487 (23-M01).

Munten

Enkele munten dateren uit de tijd dat het klooster hier was gevestigd. Ze komen echter niet met zekerheid uit bodemlagen die in de tijd van het klooster zijn gevormd en kunnen dus ook na opheffing van het klooster in de bodem zijn beland. De eerste munt is een zogenoemd

37 H&P4, 151 (afb. 3694).

38 www.bodemvondstenwereld.nl

39 Ploegaert 2013, 218 en 244. Het insigne is in het rapport niet als zodanig herkend en wordt beschreven als penning.

40 Nog niet gepubliceerd.

vuurijzer, geslagen onder Lodewijk van Bourbon, bisschop van Luik, tussen 1456 en 1482 (75-M03). Een tweede munt is een 1/2 groot, geslagen in Dordrecht onder Filips de Schone tussen 1482 en 1487 (23-M01).

Kledingaccessoires

Enkele eenvoudige kledingaccessoires dateren hoogstwaarschijnlijk uit de tijd van het klooster, zoals een onversierde ronde gesp met middenstijl (93-M01), een riemtong (110-M02) en een beslagstukje (08-M01).

Afb. 75. Gespen (75-M02, 75-M01, 93-M01) en een riemtong (110-M02).

4.3.4.8 Overig

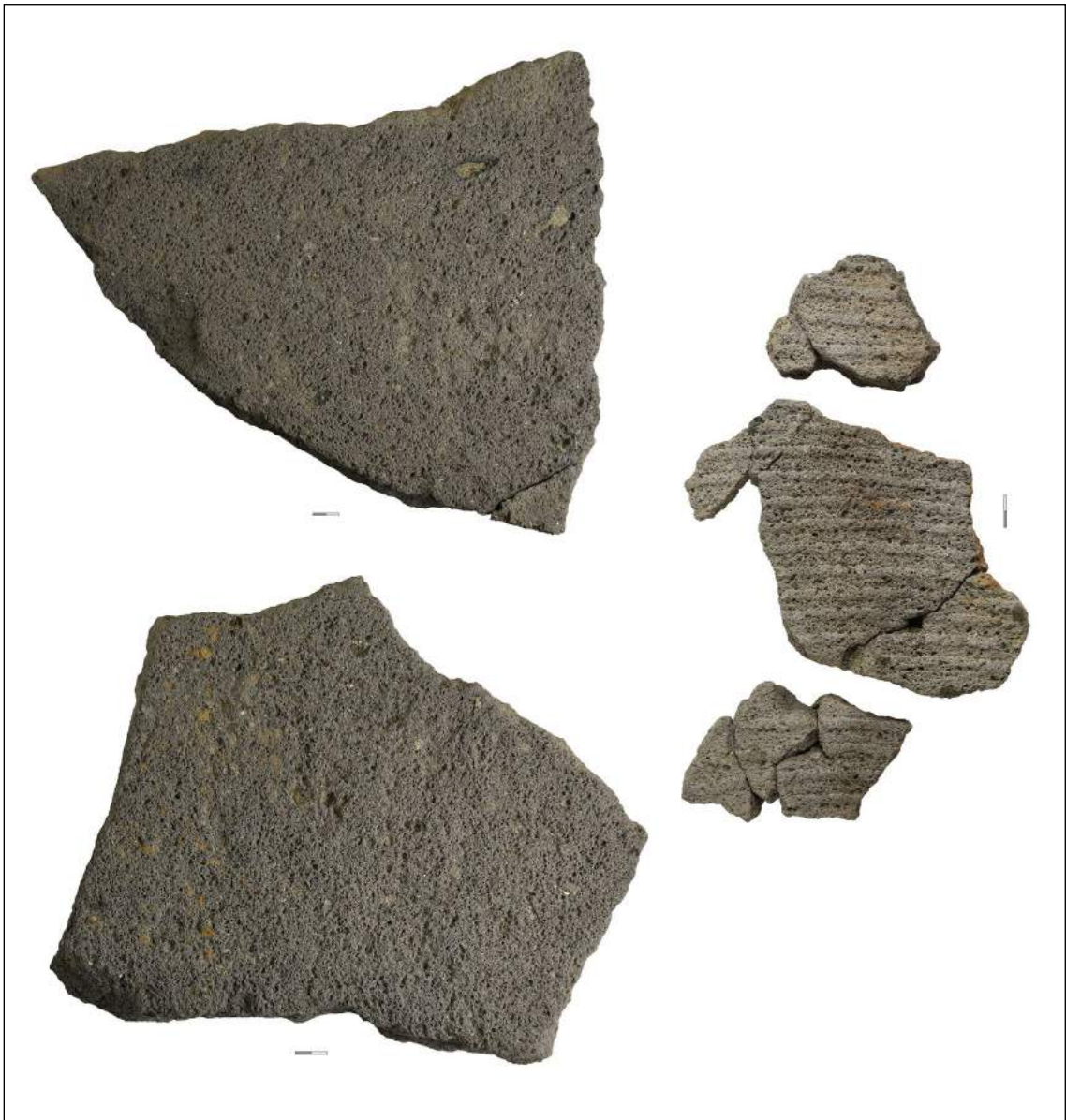
Maalsteen

Uit uitbraakspoor S37 en uit puinspoor S25 komen een aantal grote brokken van een maalsteen van basaltlava (92-N01 en 93-N01). Ook uit de bovenzijde van sloot S23 komen enkele kleine brokken (25-N01). Hoogstwaarschijnlijk is de maalsteen (of maalstenen) afkomstig van het klooster. In dat geval is waarschijnlijk dat het klooster een rosmolen heeft gehad om graan en mout te malen, bestemd voor de eigen bakkerij en brouwerij.

4.3.5 Botanisch onderzoek (A.L. de Sitter-Homans)

Uit de vulling van sloot S23 zijn twee grondmonsters genomen. In M02 zijn veel takjes van vermoedelijk snoeiafval gevonden. Twee takjes zijn gedetermineerd op houtsoort (M4 en M5). De eerste is afkomstig van de els (*Alnus glutinosa* Gaertn.) en de tweede van een lid van de rozenfamilie (*Rosaceae*).⁴¹ Helaas is op basis van de houtanatomische kenmerken de soort niet vast te stellen: het gaat om ofwel appel (*Pyrus malus* L.) of peer (*Pyrus communis* L.) of mogelijk meidoorn (*Crataegus* sp. L.). In het grondmonster zijn verder takjes met knoppen van populier (*Populus* spec), knoppen van wilg (*Salix* spec), zaden van berk (*Betula*) en els (*Alnus* spec) aangetroffen. Mogelijk stonden de bomen langs de rand van de sloot.

41 Van Daalen 2017.

Afb. 76. Fragmenten van maalstenen van basaltlava, vermoedelijk behorend bij een rosmolen voor het malen van graan en mout (V92 en V93).

Een aantal vastgestelde soorten behoren tot de cultuurgewassen. De graanvliesfragmenten zijn vermoedelijk restanten uit brood of pap. Vijgen pitjes, druiven pitten en moerbeizaden zijn ook in het monster gevonden. Druiven konden langs een beschutte zuidmuur goed gedijen en mogelijk stond er een moerbeiboom in de boomgaard?

Onder de gebruiksplanten valt ook de aanwezigheid van hennep (*Cannabis sativa*) op. Uit de zaden kon olie worden geperst (medicinaal gebruik) en de plant werd ook voor de vezels geteeld.

Opvallend is een aantal kruiden met mogelijke medicinale werking waaronder hartgespan (*Leonurus cardiaca*), munt (*Mentha*), melisse (citroenmelisse) en Mariadistel (*Silybum marianum*).

Een aantal van de aangetroffen planten heeft een voorkeur voor een zout/brak milieu, zoals Lidsteng (*Hippuris vulgaris*) en schorrezoutgras (*Triglochin maritima*).

M02

Agrostemma githago	++fr	Bolderik
Alisma spec	4	Waterweegbree (G)
Alnus glutinosa/ incana	+	Zwarte/ Witte els
Anthriscus sylvestris	1	Fluitekruid
Anthemis arvensis	1	Valse kamille
Atriplex spec	+	Melde (G)
Atriplex/Chenopodium	++	Melde/Ganzenvoet
Betula pubescens	1	Zachte berk
<u>Brassica spec</u>	5 fr	Kool (G)
<u>Cannabis sativa</u>	schilfr	Hennep
Carex elata	1	Stijve zegge
Carex rostrata	1	Snavelzegge
Carex spec	+	Zegge (G)
Centaurea cyanus	+ fr	Korenbloem
<u>Cerealìa</u>	+	Graanvlies fragmenten
Cerastium spec	1	Hoornbloem (G)
Cirsium spec	1	Vederdistel
Cirsium oleraceum	1?	Moesdistel
Eleocharis palustris/uniglumis spec	1	Gewone/Slanke waterbies
Epilobium hirsutum	1	Harig wilgeroosje
<u>Ficus carica</u>	++	Vijg
Hippuris vulgaris	1	Lidsteng
Juncus spec	1	Rus (G)
Knautia arvensis	1	Beemdkroon
Lemna trisulca	+	Puntkroos
Leontodon autumnalis	1	Vertakte leeuwentand
Leonurus cardiaca *	1	Hartgespan
Leucanthemum vulgare	1	Gewone margriet
Lycopus europaeus	1	Wolfspoot
Melissa officinalis*	1	Citroenmelisse
Mentha arvensis	1	Akkermunt
Mentha spec *	+	Munt (G)
<u>Morus nigra</u>	2	Zwarte moerbei
Oenanthe aquatica	1	Watertorkruid
Oenanthe lachenalii	2	Zilt torkruid
Persicaria hydropiper	2	Waterpeper
Persicaria lapathifolia	4	Beklierde duizendknoop
Persicaria maculosa	1 fr	Perzikkruid
Persicaria mitis	1?	Zachte duizendknoop
Plantago major	2	Grote weegbree
Polygonum aviculare	1	Gewoon varkensgras
Populus spec	++	Populier (G)
Potentilla anserina	1	Zilverschoon
Ranunculus hederaceus	+	Klimopwaterranonkel
Ranunculus sceleratus	2	Blaartrekkende boterbloem
Ranunculus spec	3	Boterbloem (G)

Rumex acetosella	+	Schapezuring
Rumex maritimus	4	Goudzuring
Rumex spec	2	Zuring (G)
Salix spec	++	Wilg (G)
Sambucus nigra	1	Gewone vlier
Silybum marianum *	1	Mariadistel
Solanum dulcamara	1	Bitterzoet
Solanum nigrum	1	Zwarte nachtschade s.l.
Sonchus asper	1	Gekroesde melkdistel
Sonchus oleraceus	2	Gewone melkdistel
Stellaria media	2	Vogelmuur
Triglochin maritima	1	Schorrezoutgras
Urtica dioica	10	Grote brandnetel
<u>Vitis vinifera</u>	4	Druif

* Mogelijk medicinaal

_ Gebruiksplanten

In M03 zijn als aanvulling hierop nog aangetroffen:

Galium aparine	1	Kleefkruid
Mos	takje	
Poaceae	+	Gras
Ranunculus bulbosus	1	Knolboterbloem
Rumex aquaticus	1	Paardezuring
Salix alba	++	Schietwilg
Taraxacum officinale s.l.	1	Paardebloem (G)

4.4 Periode na 1572 tot 1885

In de periode na 1572 werd het voormalige kloosterterrein verhuurd en in 1698 in een aantal percelen verkocht. Diverse sloten uit de kloosterperiode bleven bestaan en nieuwe sloten werden gegraven. Bij perceel Bangert 40 veranderde lange tijd weinig aan de inrichting. Sloop S23 bleef nog lang in gebruik. Wel werd een nieuwe sloot gegraven, die de perceelsgrens tussen Bangert 38 en 40 zou vormen.

Demping sloot S23

In de bovenste lagen van de sloot zijn in totaal 819 scherven gebruiksaardewerk (MAE=216) en 19 tabakspijpen gevonden. Deze zijn in te delen bij de keramieksoorten roodbakend aardewerk, witbakkend aardewerk, steengoed, majolica, faience, Italiaanse faience, Italiaans roodbakend aardewerk en Werra-aardewerk. De meeste scherven dateren uit de eerste helft van de 17de eeuw. Een deel van het materiaal is waarschijnlijk in de sloot gedumpt toen deze nog in gebruik was. De demping moeten we waarschijnlijk rond 1675 plaatsen. Tot de vondsten behoort namelijk ook een zilveren munt uit 1672.

De kleine groep importkeramiek uit Italië is een opvallende verschijning. Hieronder bevindt zich een kom van gemarmerd aardewerk uit Pisa, een zoutvat en borden van berrettino en compendario. Deze voorwerpen zouden misschien niet worden verwacht bij een woning

met boomgaarden. Ook bij de eerdere opgravingen zijn meerdere stukken importkeramiek gevonden, waaronder een zeer bijzondere plooi-schotel uit Portugal. Opvallend is dat Chinees (kraak)porselein juist weer geheel ontbreekt. Wellicht hebben we bij de Italiaanse stukken te maken met tweedehands waar, toen deze onder de rijken geen mode meer was.

De keramiekvondsten worden niet in detail besproken. Noemenswaardig zijn meerdere aardewerken kaasvormen, die aantonen dat ter plekke kaas werd gemaakt. Kennelijk hielden de eigenaren van het materiaal koeien en kunnen we dus spreken van een gemengd boerenbedrijf.

Naast keramiek zijn diverse voorwerpen van metaal gevonden, waaronder zes munten, twee knopen (87-M02), een snorrellood (101-M01), een lakenlood (100-M01) en diverse musketkogels. Een van de munten is een zilveren dubbele stuiver van West-Friesland uit 1672 (50-M01). Andere munten zijn een duit van Holland uit 1573-1579 (110-M01), een duit van Friesland uit 1626 en een duit van West-Friesland uit 1658.

Boomkuilen

Verspreid over het perceel zijn veel boomkuilen gevonden, wat te verwachten is in een boomgaard. De kuilen zijn in de meeste gevallen niet individueel te dateren. Ze dateren deels uit de tijd van de stolpboerderij (zie onder). Opvallend is dat de meeste kuilen buiten de gedempte sloten lagen. Waarschijnlijk wisten de fruittelers precies wat voor bodemsoorten er in de ondergrond zaten en zijn de bomen in de schone kleigrond geplant. Daarnaast kan een rol hebben gespeeld dat de gedempte sloten door nazak nog zichtbaar waren en dat de bomen op de hoogste plekken zijn geplant.

Afb. 77. Coupe door een van de kuilen met onduidelijke functie (S41), daterend uit de 19de eeuw.

Kuilen

Naast boomkuilen zijn kuilen aanwezig waarvan de functie niet duidelijk is. Op basis van de vulling zijn deze kuilen niet te dateren, maar op basis van vondsten blijkt dat ze niet uit de tijd

van het klooster dateren. Dat geldt bijvoorbeeld voor kuil S41. In de vulling is onder andere een scherfje Europees porselein gevonden op basis waarvan de kuil in de 19de eeuw moet worden geplaatst.

Keramiek

Bij de keramiek valt in de eerste plaats op dat de meeste scherven dateren uit de periode dat perceel Bangert 40 onbebouwd was. Kennelijk is toch afval op het terrein beland, wat de vraag oproept van wie dit afval dan afkomstig is.

Omdat de periode na 1572 in het kader van de beantwoording van de onderzoeksvragen niet relevant is, noemen we hier uitsluitend enkele opvallende vondsten.

Op de spiegel van een majolicabord is een staande vrouw geschilderd (57-C03). Het bord dateert omstreeks 1600-1650. Deze voorstelling is op het eerste gezicht niet bijzonder. Opvallend is echter dat de beschildering identiek is aan die op wandtegels die we uit Hoorn kennen. Deze beschildering komt ook voor als vrouw met ton. Het bestaan van identieke voorstellingen op tegels en borden vormt een aanwijzing voor de productieplaats, in dit geval dus Hoorn, waar een plateelbakkerij actief was tussen 1615 en circa 1650.

Een ander majolicabord toont als voorstelling een engel die in de lucht zweeft en is uitgevoerd in compendiaro, een schilderijstijl uit Italië (100-C02). Ook dit bord dateert tussen 1600 en 1650. Voorstellingen met engeltjes en cupido's waren zeer populair, mogelijk vooral bij het katholieke deel van de bevolking.

Een randscherf is afkomstig van een kleine kom op standring en is voorzien van slibversiering (Noord-Hollands slibaardewerk) (100-C01).

Bouwkeramiek

Bij de opgraving is een fragment van een wandtegel van een tegelpilaar van een schouw gevonden, beschilderd met een cupido met het wapen van Haarlem (35-BK01). Op perceel Bangert 40 stond in deze tijd geen huis. Mogelijk is de tegel afkomstig van een schouw in huis Bangert 38, dat van oorsprong een gebouw van het klooster was.

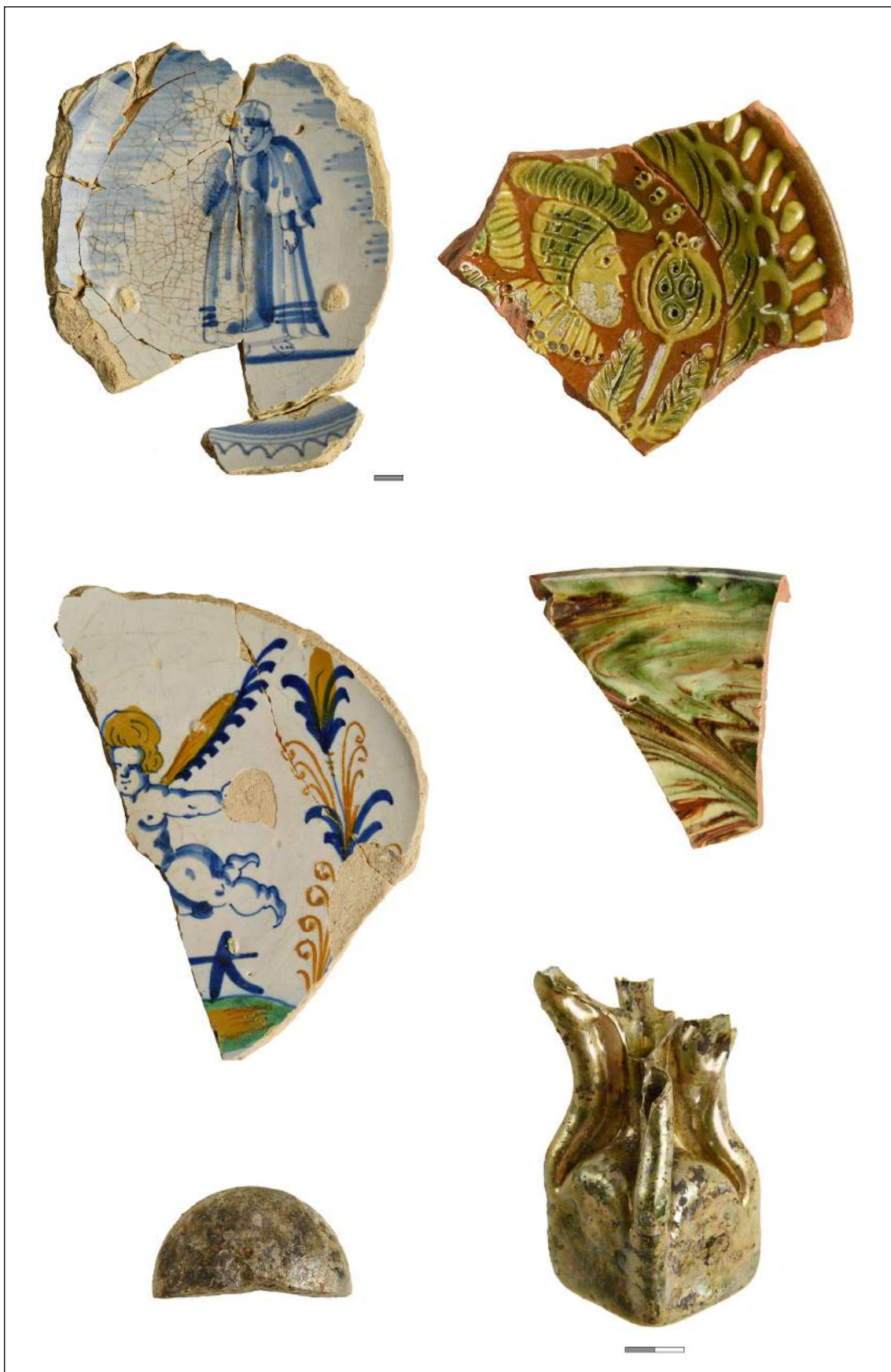

Afb. 78. Fragment van een tegel met een cupido met het wapen van Haarlem, onderdeel van een tegelpilster van een betegelde schouw (35-BK01).

Glas

Uit de bovenlaag van sloot S23 met vondsten uit de periode 1600-1650 komt een kuttrolffles (25-G01) en een deel van een strijkglas (25-G02).

Verder zijn vooral veel flessen uit de 19de en 20ste eeuw gevonden, die waarschijnlijk zijn gebruikt voor bessensap. Inmiddels behoren ook deze flessen tot het erfgoed van de Bangert als bessen- en fruitteeltgebied.

Afb. 79. Scherven van keramiek en glas uit de 17de eeuw: een bord van majolica met afbeelding van een vrouw (57-C03), een bord van Noord-Hollands slibaardewerk (100-C01), een bord van majolica met afbeelding engel (100-C02), een bord van Italiaans roodbakend aardewerk met marmerdecor (57-C02), een strijkglas (25-G02) en een Kuttrolffles (25-G01).

Afb. 80. Diverse munten uit de periode na het klooster Bethlehem: een zilveren dubbele stuiver van Kampen uit 1680 (26-M01), een zilveren stuiver van Gelderland uit 1640 (35-M01), een duit van Reckheim uit 1683 (10-M02), een duit van Utrecht uit 1657 (82-M03), een duit van Holland uit 1573-1579 en een duit van West-Friesland uit 1702 met gat (82-M02).

Metalen voorwerpen

Verreweg de meeste metalen voorwerpen dateren uit de tijd na opheffing van het klooster. We noemen hier alleen de opvallende vondsten. Onder de vondsten bevindt zich een klein aantal munten, waaronder een zilveren dubbele stuiver van Kampen uit 1680 (26-M01), een zilveren stuiver van Gelderland uit 1640 (35-M01), een duit van Reckheim uit 1683 (10-M02), een duit van Utrecht uit 1657 (82-M03), een duit van Holland uit 1573-1579 en een duit van West-Friesland uit 1702 (82-M02). Het is gangbaar kleingeld in de periode na 1572. Opvallend zijn twee zilveren knopen (23-M01 en 35-M02). Beide zijn voorzien van een zilvermerkje, waarbij in een geval mogelijk het wapen van Hoorn.

4.5 Periode na 1885

Stolpboerderij

Voorafgaand aan de opgraving is de keuze gemaakt geen aandacht te besteden aan de stolpboerderij die hier in 1885 is gebouwd. Het bouwjaar en de plattegrond van de boerderij zijn immers bekend. Bij de opgraving zijn meerdere sporen van deze boerderij aangetroffen, die voor de volledigheid wel zijn gedocumenteerd.

De vier poeren van het vierkant waren opgebouwd uit rode machinale bakstenen (22x11x5 cm) met zandige kalkmortel (S59). Tegen de noordwestelijke poer bevond zich de fundering van de schoorsteen (S60), opgebouwd uit dezelfde bakstenen en los gestapeld. De funderingen van de gevels van de boerderij zijn bij de sloop volledig verwijderd.

Afb. 81. Aan de voorzijde van het perceel zijn de vierkantpoeren (S59), schoorsteenfundering (S60) en voorraadkelder (S61) van de stolpboerderij te zien. De stolp is gebouwd op de gedempte sloten (S22 en S23) van het klooster.

Afb. 82. Waterkelder (S71) van de stolpboerderij, gemaakt op de locatie van een dwarssloot (S74) van het klooster.

In de noordwesthoek van de boerderij was een grote vierkante kelder aanwezig (S61). De wanden waren opgebouwd uit dezelfde soort bakstenen als de poeren van het vierkant en de schoorsteen. Op de bodem lagen grijze plavuizen (ook wel blauwbakken genoemd).

Even ten zuidwesten van deze kelder lag een rechthoekige waterkelder met putingang binnen de boerderij (S71). De kelder had uitwendig een lengte van 290 cm en een breedte van 130 cm en was opgebouwd uit gele bakstenen met trasmortel. Uit deze waterkelder komen enkele voorwerpen van de bewoners van de stolp, waaronder een kop van industrieel wit aardewerk van de firma Regout in Maastricht, een kachelpaen van roodbakkend aardewerk, twee glazen flessen en een glazen inktpotje, een houten borstel, een mes en een metalen broche met bloemmotief (V114).

Kleine Wijzend

Geheel aan de kant van de Bangert is de zuidelijke slootkant van de Kleine Wijzend aangetroffen. De hoop was hier oude beschoeiingen, slootvullingen of misschien zelfs palen van een bruggenhoofd van het klooster terug te vinden. Dat was niet het geval. Mogelijk is de Kleine Wijzend na opheffing van het klooster verbreed en zijn sporen uit de kloostertijd om die reden verloren gegaan. Wel werd een houten beschoeiing uit de 19de eeuw aangetroffen (S66). Hier achter bevonden zich heel veel scherven van wijnflessen, die ongetwijfeld zijn gebruikt voor bessensap.

Afb. 83. Geheel aan de noordzijde van het perceel is de slootkant met een houten beschoeiing van de Kleine Wijzend aangetroffen. De sloot is waarschijnlijk na opheffing van het klooster verbreed en verdiept waardoor geen vondsten uit de tijd van het klooster zijn gedaan.

Kuilen

Van enkele kuilen is de functie onduidelijk. Op het terrein zijn bijvoorbeeld meerdere langwerpige en zeer diepe kuilen gevonden. Een van deze (S39) bevatte veel keramiek en glaswerk, waarvan een kleine selectie is meegenomen. Onder de vondsten bevinden zich pispotten en een theepot van industrieel wit aardewerk, een schotel van Europees porselein en veel glazen flessen en potten, daterend uit het begin van de 20ste eeuw (V52).

Keramiek

Verspreid over het terrein zijn vondsten gedaan die dateren na 1885. Hieraan besteden we in dit rapport geen aandacht. Vermeldenswaard is de barokke steel van een tabakspijp met de tekst H VAN RYST en KORTE IZABE (V15). Deze is gemaakt door Hendrik van Rijst in Gouda tussen 1860 en 1885.

Afb. 84. Drie zegelloodjes van meelfabrieken uit Alkmaar (02-M01), Berlijn (10-M01), USA (130-M01) en een lakenloodje met huismerk uit de 17de eeuw (100-M01).

Meelloodjes

Op het perceel zijn meerdere zegelloodjes uit de 19de of 20ste eeuw aangetroffen. Op een van deze staat op de voorzijde ALKMAARSCH MEEL FABRIEK en op de achterzijde 12 APRIL ALKMAAR (02-M01). Vergelijkbare loodjes van deze fabriek zijn enkele jaren geleden gevonden op perceel Spanbroekerweg 23 in Spanbroek.⁴² De Alkmaarsche Stoommeelfabriek is in 1887 opgericht en brandde in 1898 tot de grond toe af. Op een tweede loodje staat op de voorzijde DAMPFMÜHLE F.W.SCHUTT BERLIN en op de achterzijde R.M. 0 (10-M01). Deze fabriek bestond tussen 1875 en 1922; RM staat voor roggenmehl (roggemeel). Een derde loodje is afkomstig uit de USA, zoals blijkt uit het stempel op de voorzijde (130-M01). Vooral tijdens WO1 is op grote schaal meel uit de USA geïmporteerd.

In Spanbroek is bekend dat op die locatie een bakkerij zat. Op het terrein zijn loodjes van diverse meelfabrieken gevonden, die zakken meel aan de bakkerij leverden. Op andere locaties zijn de loodjes waarschijnlijk in verband te brengen met zakken veevoer, zoals lijnzaadschilfers. Het is dan ook geen toeval dat we deze loodjes juist vinden op percelen waar boerderijen stonden.

42 Schrickx 2019.

Divers

Een metalen kraantje is het vermelden waard omdat deze van een fabrieksstempel is voorzien (130-M02): G. CHEAVIN FULHAM SW. Dit was een fabrikant van steengoed waterfilters. Deze filters stonden in veel boerderijen om water te zuiveren in de tijd dat er nog geen waterleiding was.

Afb. 85. Twee knopen van zilver en een knoop van messing (23-M01, 35-M02 en 87-M02), een kraantje van een waterfilter (130-M02) en een snorrelood (101-M01).

5 Beantwoording onderzoeksvragen

In het PvE is een aantal onderzoeksvragen geformuleerd waarop het archeologisch onderzoek antwoord tracht te geven. Hieronder staat op iedere vraag een kort antwoord geformuleerd. Omdat archeologisch voorafgaand aan de opgraving in 2017 al zeer veel informatie over het klooster is verkregen, zijn de vragen gericht op deelonderwerpen waarover nog onduidelijkheid bestond.

Is de reconstructie van de ommuring, namelijk dat deze in een rechte lijn liep langs de Bangert en vervolgens in een rechte lijn over perceel Bangert 40, correct? Of moet op basis van de sporen tot een andere reconstructie worden besloten en hoe dan?

Op basis van een puinspoor en diverse puindumps hebben we de loop van de ommuring gereconstrueerd. Helaas blijft de precieze loop enigszins onzeker doordat geen uitbraakspoor over de volledige lengte van het perceel is aangetroffen. De ommuring lag ongeveer 4,5 meter oostelijker dan vooraf verondersteld. Ter hoogte van de dwarsloot – de insteekhaven – was een verspringing aanwezig. Deze ligging is goed verklaarbaar omdat zo voorkomen werd dat kwaadwillende bezoekers gemakkelijk vanaf het toegangspad over de ommuring konden klimmen. Tussen het pad en de ommuring lag een sloot.

Kan de veronderstelde datering van de ommuring rond 1540-1550 worden bevestigd of zelfs aangescherpt, op basis van vondstmateriaal en/of dendrochronologie?

De datering rond 1550 wordt bevestigd door de opgraving. Een dwarsloot is voor de bouw van de waterpoort dichtgegooid met grond en afval. De einddatering van de keramiek ligt rond 1550. Een exacte datering kan niet worden verkregen.

Hoe was de ommuring opgebouwd en gefundeerd? Stond deze op houten palen of was deze eenvoudig op staal gebouwd?

Indien de ommuring inderdaad aanwezig is geweest, is deze niet gefundeerd op palen maar heeft deze een heel lichte fundering op staal gehad. Geheel aan de zuidzijde van het perceel is een cluster palen aangetroffen, die zijn aangebracht omdat hier een dwarsloot was gedempt en die waarschijnlijk samenhangen met een waterpoort.

Is de reconstructie van een pad vanaf de Bangert in rechte lijn over perceel Bangert 40 correct?

Er zijn geen padverhardingen aangetroffen op basis waarvan met zekerheid een pad kan worden gereconstrueerd. Tevens zijn geen restanten van houten bruggen over de Kleine Wijzend en de dwarsloot (insteekhaven) gevonden. Zekerheid over de ligging van het pad hebben we dus niet. Uit het slotenpatroon blijkt echter dat geheel aan de westzijde een smalle strook lag die geen andere functie dan toegangspad kan hebben gehad.

Hoe zag dit pad eruit? Was het een eenvoudige weg of lag er een vorm van verharding (bijvoorbeeld schelpgruis)?

Zie vraag 4.

Klopt het dat ongeveer ter hoogte waar nu een dwarsloot aanwezig is aan het eind van perceel Bangert 40 een insteeikhaventje lag en wat resteert hiervan? Wanneer is deze gedempt?

Het bestaan van de insteeikhaven wordt door het onderzoek bevestigd. Deze insteeikhaven was iets smaller dan verondersteld waardoor deze een bocht had, die in de eerdere reconstructie niet aanwezig was.

Indien hier een insteeikhaventje lag en indien er inderdaad een pad vanaf de Bangert liep, moet er over het insteeikhaventje een brug aanwezig zijn geweest, waar schuitjes onderdoor konden varen. Was hier inderdaad een brug?

Zie vraag 4.

Hoe zag deze brug eruit: was deze van baksteen of van hout, hoe breed was de brug? Wat was de soort en herkomst van het toegepaste hout?

Zie vraag 4.

Wanneer is deze brug gebouwd? Van groot belang is dendrochronologisch onderzoek.

Zie vraag 4.

Als er inderdaad een pad vanaf de Bangert liep, moet er ook een brug over de sloot (Kleine Wijzend) langs de Bangert zijn geweest. Klopt dit?

Zie vraag 4

Hoe zag deze brug eruit en wanneer is deze gemaakt?

Zie vraag 4.

Stonden op het perceel aan de kant van de Bangert gebouwen van het klooster? Indien dat zo is: waar stonden deze, hoe groot waren deze en wat was hun functie?

Op dit perceel stonden geen gebouwen van het klooster.

Het perceel werd vermoedelijk gebruikt als boomgaard. Zijn hier aanwijzingen voor?

Meest waarschijnlijk is inderdaad dat het perceel deels werd gebruikt als boomgaard. Het ontbreken van resten van bebouwing wijst op een open gebied. Wel liepen er enkele sloten voor de afwatering. In een van de sloten zijn takjes aangetroffen waaronder van appel, peer of meidoorn. Dit wijst op directe nabijheid van de boomgaard.

Bij de overstroming van 1508/1509 is de boomgaard getroffen. Is hier een overstromingslaag aanwezig en eventueel een ophogingslaag die deze weer afdekt?

Een duidelijke overstromingslaag is niet aangetroffen. Mogelijk is deze zouthoudende laag ter

plekke van de boomgaard na de overstroming verwijderd.

Lagen op het perceel waterputten? Zo ja, waar, hoe zagen deze eruit en hoe oud waren ze?

Op het perceel lagen geen waterputten.

Zijn op het perceel afvalkuilen aanwezig?

Op het perceel zijn geen afvalkuilen aangetroffen. Wel is afval gedumpt in enkele sloten.

Zijn op het perceel andere structuren aanwezig die aan het klooster kunnen worden toegeschreven? Denk bijvoorbeeld aan een hooiberg.

Er zijn geen structuren aangetroffen die kunnen worden toegeschreven aan het klooster.

Wat vult het aangetroffen vondstmateriaal aan met betrekking tot de conclusies zoals zijn te lezen in Bethlehem in de Bangert? Zijn bijvoorbeeld nieuwe typen pijpjarde/terracotta beeldjes aanwezig?

Het gebruiksaardewerk sluit volledig aan bij het beeld dat al bij de eerdere opgravingen is verkregen. De meerwaarde ligt in de hogere mate van compleetheid van de keramiekassemblage en enkele bijzondere stukken, zoals een groot deel van een majolicabord en een bordje van Italiaanse majolica uit Montelupo. Ze behoren tot de kleine categorie fraai tafelgerei. Tevens zijn diverse fragmenten van pijpjarde beeldjes aangetroffen, waaronder typen die nog niet eerder op het terrein zijn gevonden. Deze vullen de lijst van devotionalia van Bethlehem verder aan.

6 Synthese

De opgraving heeft geen sporen opgeleverd die aan gebouwen van het klooster zijn te relateren. Bij de opgraving zijn geen muren, waterputten, latrinekuilen of afvalkuilen gevonden. Aan de plattegrond van de gebouwde structuren van het klooster voegt de opgraving dus niets toe. In dit geval is juist het ontbreken van deze sporen belangrijk. Perceel Bangert 40 was een witte vlek op de kloosterplattegrond en nu kunnen we met zekerheid zeggen dat we het kloosterterrein met uitzondering van perceel Bangert 36 volledig in beeld hebben. De westelijke kloostervleugel vormde aan de westzijde daadwerkelijk de grens van de gebouwen. Wel zijn meerdere gedempte sloten aangetroffen, die een ontwikkeling in de inrichting van het terrein laten zien. Aanvankelijk veranderde er niets aan de Middeleeuwse perceelsindeling. Er lagen twee sloten over de volledige lengte van het perceel. Vervolgens werd een nieuwe brede sloot gegraven, waarschijnlijk na de overstroming van 1509. Daarna vond rond 1550 een grootschalige herinrichting plaats, zoals ook op de rest van het kloosterterrein is vastgesteld.

Op basis van de opgraving is de loop van de ommuring te reconstrueren, al blijft dit enigszins onzeker omdat geen muurwerk meer aanwezig was en er geen uitbraakspoor over de volledige lengte van het perceel was. De muur was uitsluitend aan de zuidzijde van het perceel, ter plekke van een gedempte dwarsloot, voorzien van enkele funderingspalen van loofhout. Deze vormden de fundering van de poer van de waterpoort, die hier aanwezig geweest moet zijn. Op basis van de resultaten van de eerdere opgravingen is een eenvoudige reconstructieplattegrond van het kloosterterrein rond 1550 gemaakt, die ook is gebruikt op een informatiepaneel aan de Bangert. Deze kaart geeft het klooster in meest complete vorm weer. Op deze kaart was de inrichting van perceel Bangert 40 onbekend. We moeten op basis van de resultaten van de opgraving in 2017 deze reconstructiekaart aanvullen en corrigeren.

Verondersteld was dat de ommuring aan de westzijde in een rechte lijn aansloot op de ommuring bij het poortgebouw. De muur blijkt echter ter hoogte van de insteechaven een knik te hebben gemaakt. Deze knik is goed verklaarbaar want als de muur in een rechte lijn had doorgelopen en het pad hier direct naast had gelegen dan konden kwaadwillenden wel erg makkelijk over de muur klimmen en op het kloosterterrein komen. De opgraving laat zien dat tussen het pad en de ommuring een sloot (buitengracht) lag.

Doordat een knik in de ommuring aanwezig was, moet ook de waterpoort schuin geplaatst zijn geweest. De fundering met slieten toont aan dat deze inderdaad heeft bestaan, maar de plattegrond en constructie valt niet meer te achterhalen.

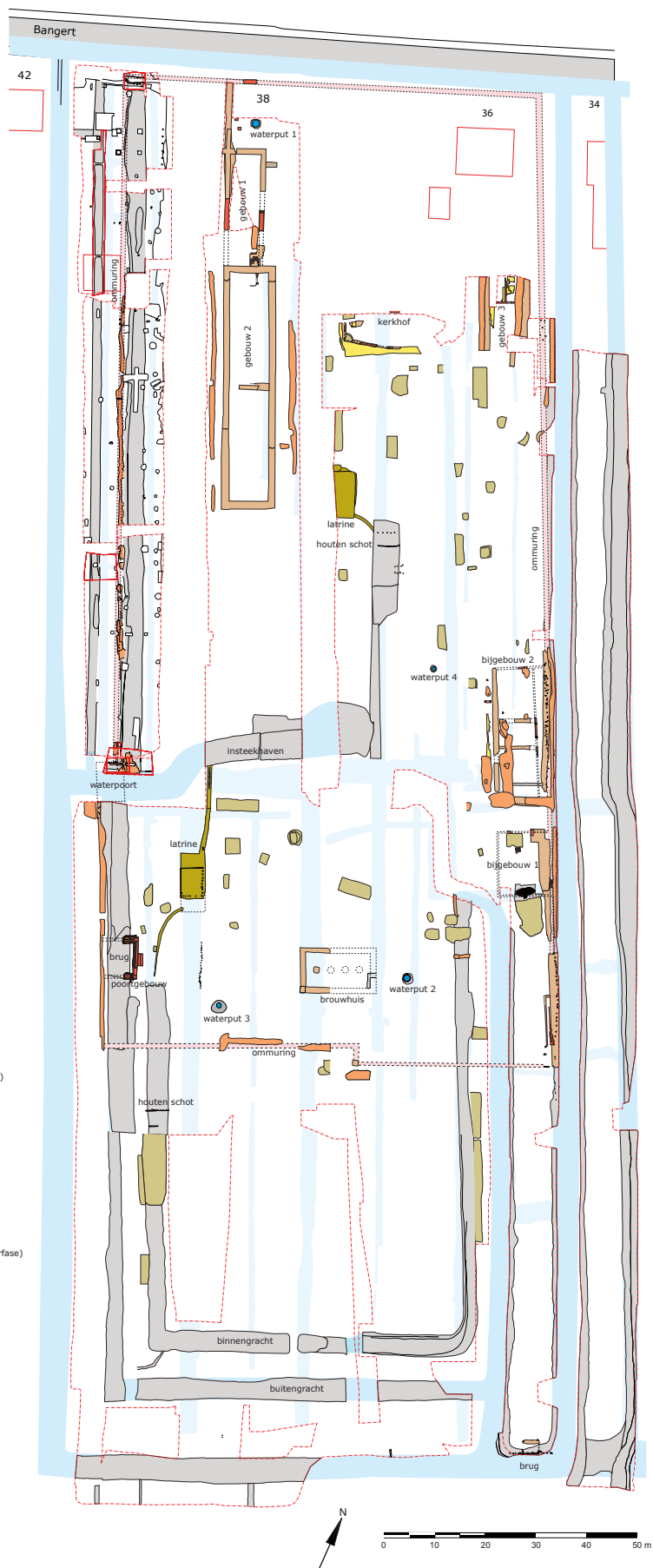
Het toegangspad vanaf de Bangert naar de kloosterpoort heeft over de smalle strook grond geheel aan de westzijde gelopen. Hier moeten drie bruggen hebben gelegen, maar van geen van die bruggen is iets teruggevonden. Mogelijk waren deze heel eenvoudig uitgevoerd als planken over een sloot of zijn de palen na afbraak van het klooster en bij demping van de sloot aan de oostzijde van het pad uit de bodem verwijderd. Aan de kant van de Bangert zijn alle sporen uit de tijd van het klooster verstoord door de latere slootkant en beschoeiing van de Kleine Wijzend.

Mogelijk stond op de smalle strook grond tussen de ommuring en de sloot die als buitengracht fungeerde een rij bomen, zoals berken, elzen en wilgen. Bij de opgravingen zijn zaden van deze bomen gevonden.

De boomgaard van het klooster moeten we situeren tussen de westelijke kloostervleugel en de binnengracht. Dit deel van het terrein is slechts beperkt opgegraven doordat hier in de huidige situatie een sloot ligt (deels gedempt) die in de tijd van het klooster nog niet bestond.

Afb. 86. Vereenvoudigde plattegrond met alle sporen van klooster Bethlehem (1475-1572), aangevuld met de plattegrond van de opgraving op perceel Bangert 40. De sporen die dateren uit de tijd na het klooster zijn op dit perceel niet weggelaten.

- muren
- vloeren (verharding, baksteen of plavuiz)
- funderingsleuven en vlijlagen
- afbraakpuin van sloop klooster
- hout
- afval-, mest-, beer- en askuilen
- latrinekuilen
- hoofdgreppels
- greppels (deels gedempt tijdens kloosterfase)
- greppels reconstructie
- waterputten
- ommuring reconstructie
- S152 spoornummer
- I33 vondstnummer
- M19 monsternummer
- sporen
- contour opgraving
- reconstructie sporen
- moderne bebouwing (situatie 2005)

Afb. 87. Reconstructie van de plattegrond van klooster Bethlehem omstreeks 1550.

Sporen uit de kloostertijd zijn daardoor verloren gegaan. Bij de eerdere opgravingen kon worden aangetoond dat in de boomgaard vijgen- en appelbomen moeten hebben gestaan. Op de bodem van een van de sloten zijn veel takjes gevonden waaronder van de appel, peer of meidoorn. We mogen gerust aannemen dat al deze bomen aanwezig zijn geweest, evenals bessenstruiken.

De opgraving heeft opnieuw vondsten van het klooster opgeleverd, al is de hoeveelheid erg klein in vergelijking met de eerdere opgravingen. Opnieuw zien we veel scherven van eenvoudig gebruiks aardewerk, zoals bakpannen, grappen en pispotten. Leuke aanvullingen zijn scherven van Italiaanse en Nederlandse majolica, die afkomstig zijn van de kleine categorie fraai versierd tafelgerei. Daarnaast zijn fragmenten van diverse pijparden beeldjes aanwezig, die de lijst met devotionalia verder aanvullen. Ze zijn onder andere afkomstig van een beeld van St Catharina, een piëta en een beeldje van Maria met Kind in stralenkrans. Bijzonder is de vondst van een pelgrimsinsigne van de kapel Maria op de Keins nabij Schagen. Dit is het enige pelgrimsinsigne van het terrein van klooster Bethlehem.

De opgraving in 2017 vormt vooralsnog het sluitstuk van een lange periode van onderzoek, die reeds in 2003 is gestart. Bij verschijnen van dit rapport zijn we zeventien jaar verder en is heel veel informatie over het klooster verkregen, is een wetenschappelijk boek verschenen, zijn diverse publiekspublicaties gemaakt, lezingen gehouden en tentoonstellingen ingericht. Klooster Bethlehem heeft Archeologie Hoorn en mij in het bijzonder heel veel uren bezig gehouden. We kunnen hier nu een punt achter zetten. Hoewel, nog altijd is een groot deel van de kloostergebouwen, waaronder de kloosterkapel, niet onderzocht ter plekke van perceel Bangert 36. Als in de toekomst hier ingrepen in de bodem plaatsvinden, zullen we opnieuw ter plekke zijn om ook deze informatie naar boven te halen. Daarnaast bestaat de wens dit perceel niet-destructief te onderzoeken door middel van weerstandsmetingen of andere geofysische onderzoekstechnieken. Ik sluit dus niet uit dat dit rapport nog altijd geen eind aan het langlopende project Bethlehem is.

Tot slot

Tijdens de opgraving is veel afbraakpuin van het klooster gevonden. Op verzoek van de Kloosterwerkgroep van Blokker zijn de hele bakstenen (circa 350 stuks) verzameld. Deze zijn gebruikt om in de kloostertuin op de locatie van klooster Nieuwlicht een put / fontein te metselen, zoals deze in veel middeleeuwse kloosters aanwezig zijn geweest.

Afb. 88. De complete bakstenen uit het afbraakpuin van het klooster zijn op verzoek van de Kloosterwerkgroep Blokker verzameld.

Afb. 89. De fontein in de kloostertuin van Nieuwlicht, gemaakt van bakstenen van klooster Bethlehem in 2017 (foto Will Schaaper).

Literatuur

Berg, G.T.C. van den, 2008. *Het buitenklooster Bethlehem aan de Bangert in Blokker. Archeologisch onderzoek naar het laatmiddeleeuwse klooster Bethlehem (1475-1573) in het buitengebied van Hoorn. Deel 1 Sporen en structuren*. Hoornse Archeologische Rapporten 6.

Beuningen, H.J.E. van, A.M. Koldewij & D. Kicken, 2001. *Heilig en Profaan 2. 1200 laatmiddeleeuwse insignes uit openbare en particuliere collecties*. Rotterdam Papers 12.

Beuningen, H.J.E. van, H. van Asperen, A.M. Koldewij & H.W.J. Piron, 2018. *Heilig en Profaan 4. 800 laatmiddeleeuwse insignes uit openbare en particuliere collecties*.

Besteman, J.C., 1990. 'North-Holland AD 400-1200: turning tide or tide turned?' in: J.C. Besteman, J.M. Bos en H.A. Heidinga (red.), *Medieval archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena*, Assen/Maastricht, 91-120.

Boon, P., 1991. 'Voorland en inlagen. De Westfriese strijd tegen het buitenwater', *West-Frieslands Oud en Nieuw* 58, 78-111.

Daalen, S. van, 2017. Blokker, Bangert 40.

Daalen, S. van, 2019. Blokker – Bangert 40.

Duijn, DM., 2013. *Een 17de-eeuwse stolpboerderij uit de grond. Archeologisch onderzoek langs de Bangert in Zwaag, gemeente Hoorn*. West-Friese Archeologische Rapporten 57.

IJzereef, G.F. & J.F. van Regteren Altena, 1991. Nederzettingen uit de Midden en Late Bronstijd bij Andijk en Bovenkarspel, in Fokkens, H. & N. Roymans. *Nederzettingen uit de Bronstijd en de Vroege IJzertijd in de Lage Landen*. Nederlandse Archeologische Rapporten 13, Amersfoort.

Jaspers, N.L., 2007. *Schoon en werkelijk aangenaam. Italiaanse importkeramiek uit de 16de en 17de eeuw in Nederlandse bodem*. Doctoraalscriptie UvA.

Kosel, FJ & C. Musolff 2001, 'Judocus Vredis und sein Umkreis' in: *Judocus Vredis. Kunst aus der Stille. Eine Klosterwerkstatt der Dürerzeit*, 427-569.

Lunsen, J. van, 2016. 'Groot Keins en Klein Keins, legende en werkelijkheid', *Poldergeest* 22, 18-21.

Mulder, E.F.J. de & J.H.A. Bosch, 1982. Holocene stratigraphy, radio-carbon datings and palaeogeography of central and northern North-Holland (The Netherlands), in *Mededelingen Rijks Geologische Dienst* 36(3), 111-160.

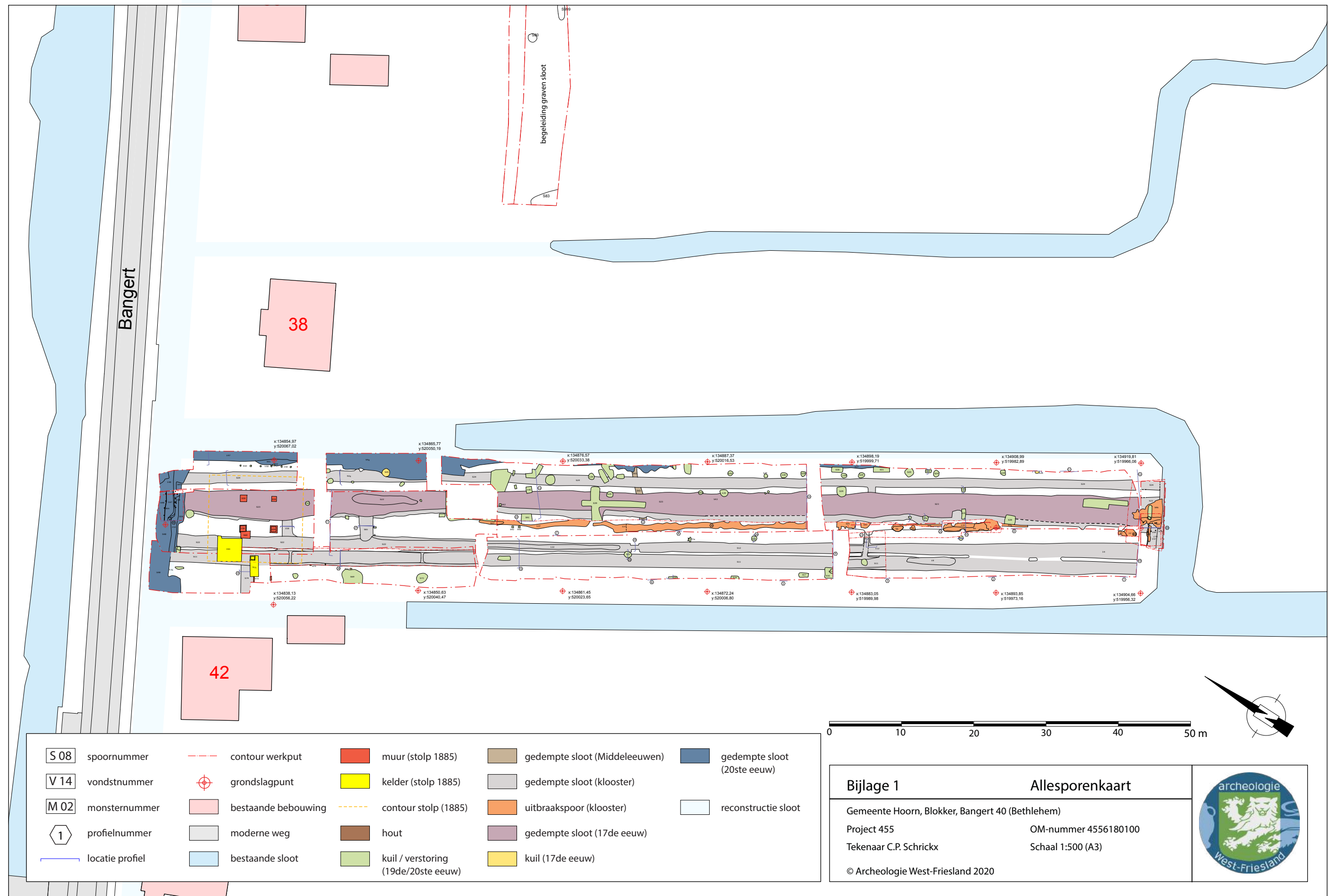
Ploegaert, P.H.J.I. et al, 2013. *Rotterdam Markthal. Archeologisch onderzoek 2*. BOORrapport 469.

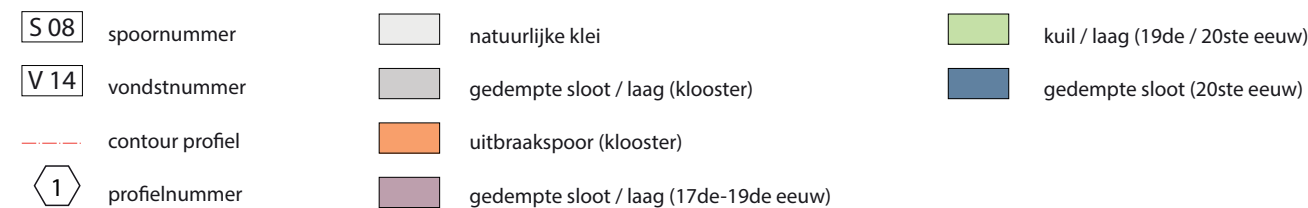
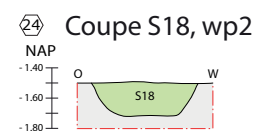
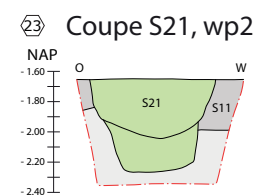
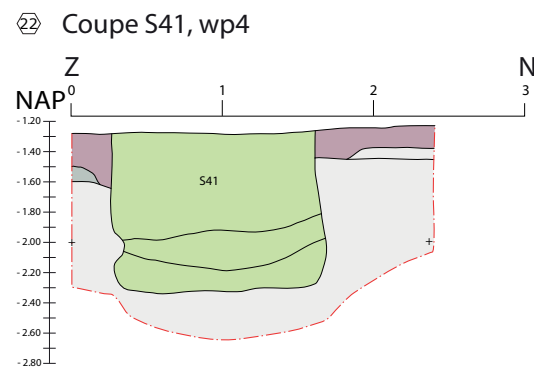
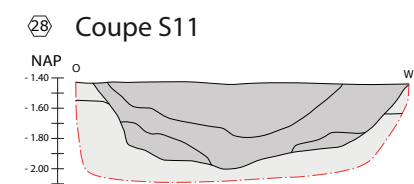
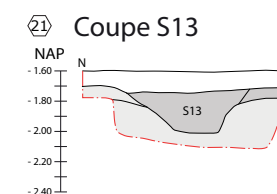
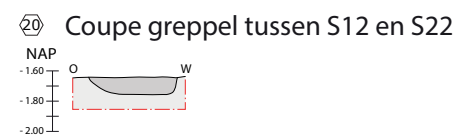
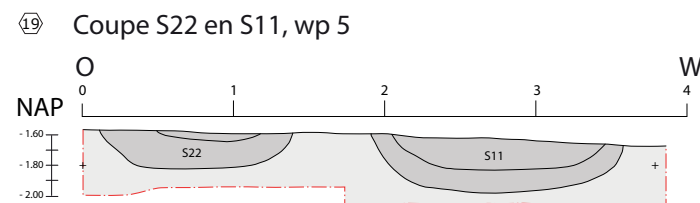
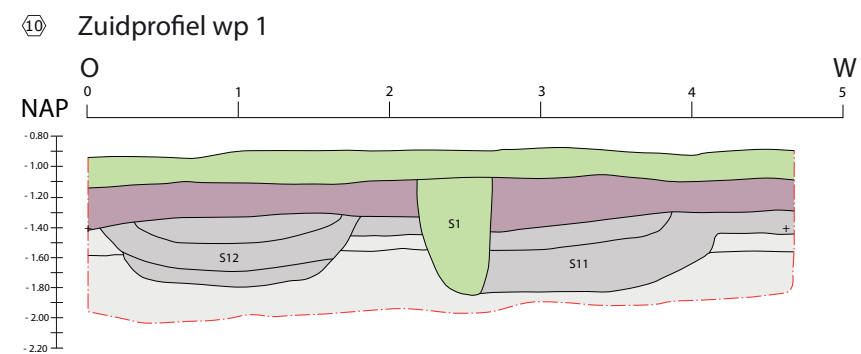
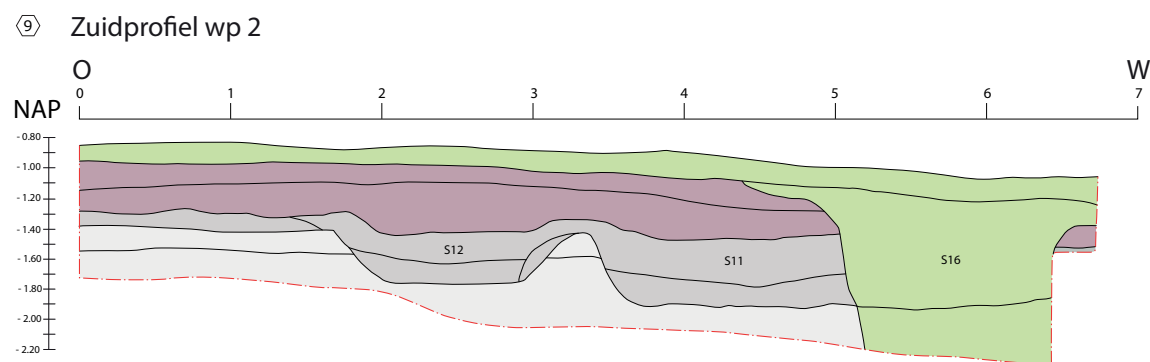
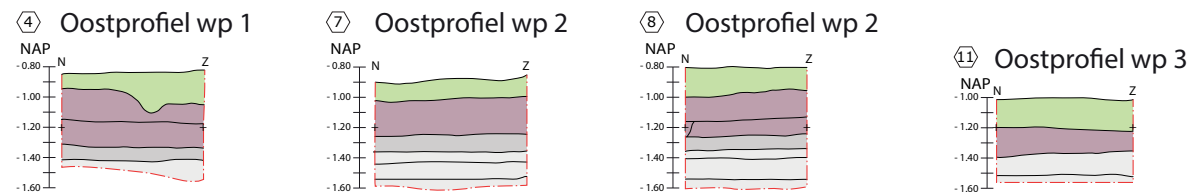
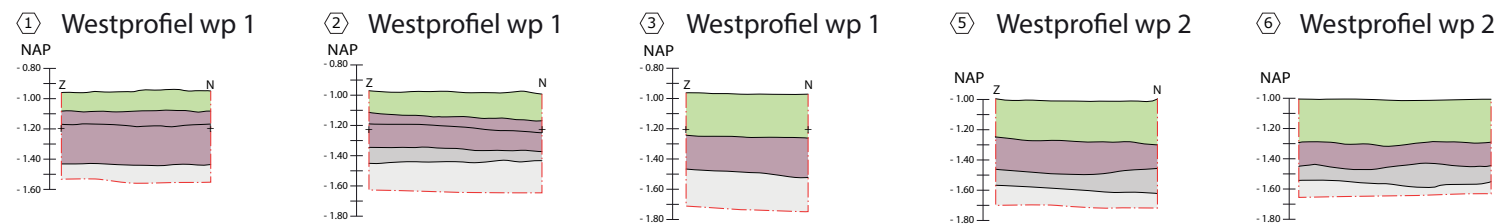
Schricks, C.P., 2008. *Het buitenklooster Bethlehem aan de Bangert in Blokker. Archeologisch onderzoek naar het laatmiddeleeuwse klooster Bethlehem (1475-1573) in het buitengebied van Hoorn. Deel 2 Het vondstmateriaal.* Hoornse Archeologische Rapporten 7.

Schricks, C.P., 2010B. 'Een schamel dorpen', in: J. Buchner, R. Lodde-Tolenaar en C. Schricks, *De Hervormde Kerk van Zwaag. De kerk, het dorp, de geschiedenis.* Bouwhistorische Reeks Hoorn deel 14, 23-51.

Schricks, C., 2015. *Bethlehem in de Bangert. Een historische en archeologische studie naar de ontwikkeling van een vrouwenklooster onder de Orde van het Heilig Kruis in het buitengebied van Hoorn (1475-1572).*

Schricks, C.P., 2019. 'Zegelloodjes van meelfabrieken', in: D.M. Duijn & S. Gerritsen, *Met oud hout gebouwd. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek op het perceel Spanbroekerweg 23 in Spanbroek, gemeente Opmeer.* West-Friese Archeologische Rapporten 129, 83-87.

Bijlage 2

Profielen 1

Gemeente Hoorn, Blokker, Bangert 40 (Bethlehem)

Project 455

Tekenaars C.P. Schrickx

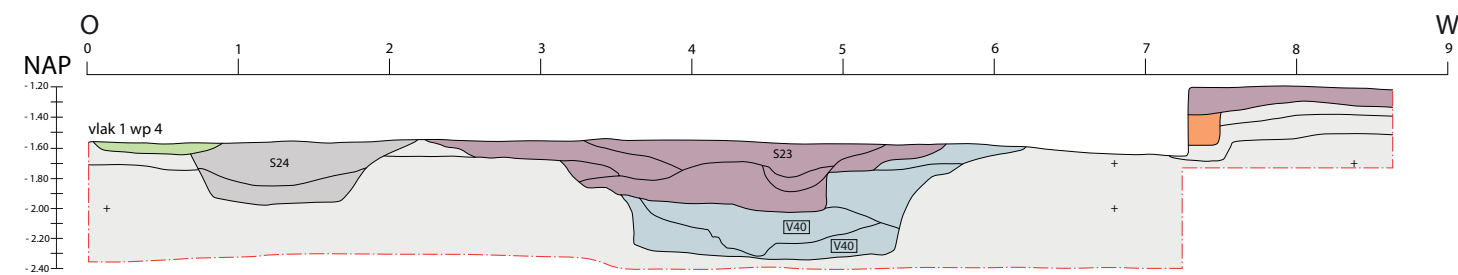
© Archeologie West-Friesland 2020

OM-nummer 4556180100

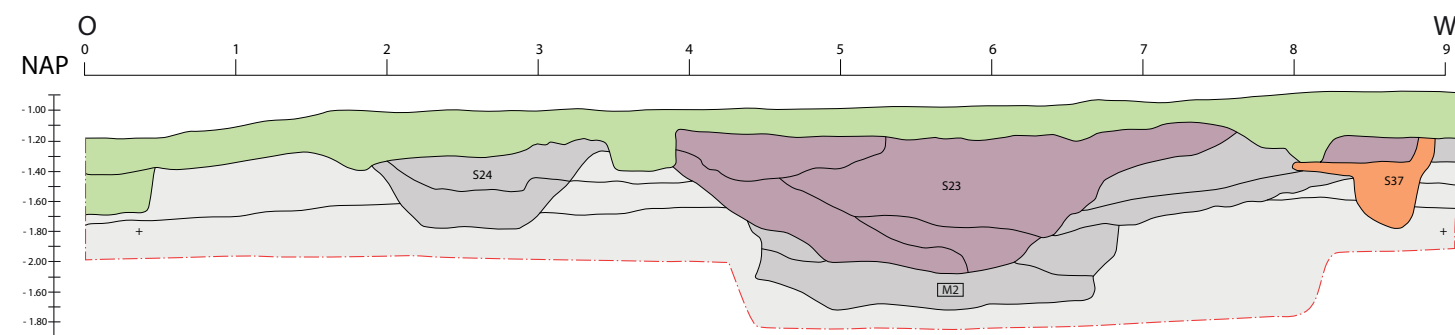
Schaal 1:50 (A3)

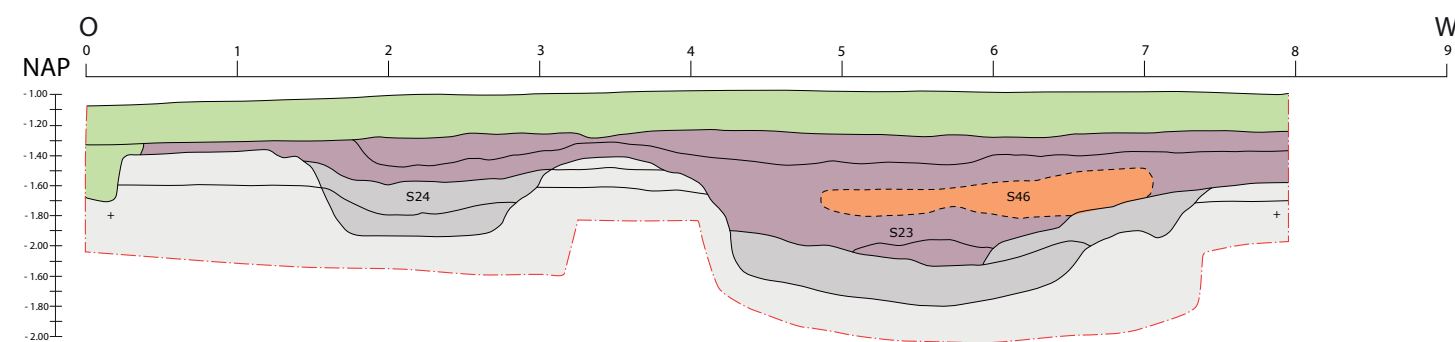
13 Coupe S24 en S23, wp 4

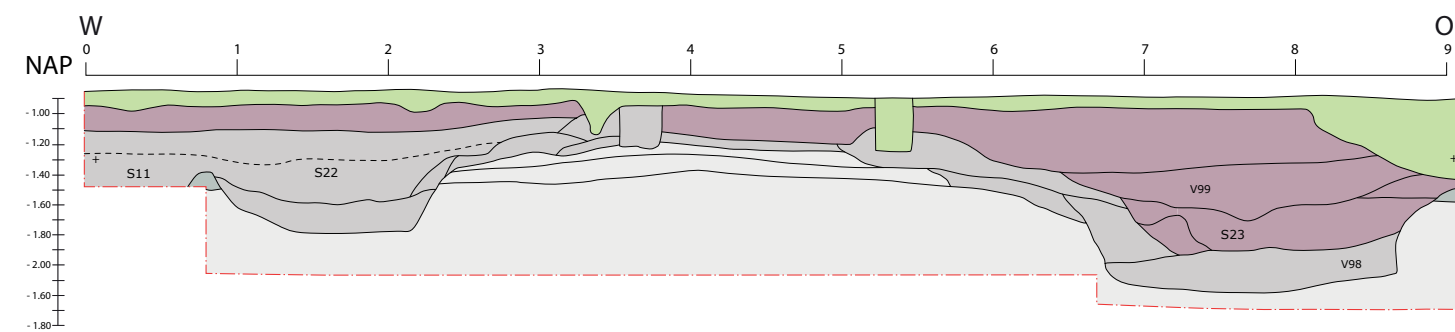
14 Zuidprofiel wp4

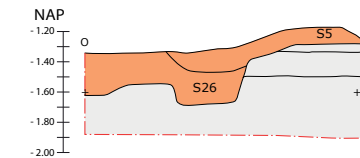
15 Zuidprofiel wp3

17 Noordprofiel wp9

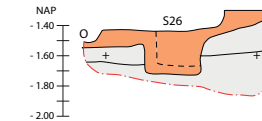
16 Coupe S5 / S26

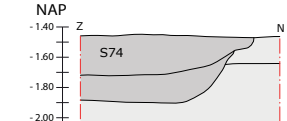
27 Coupe S65

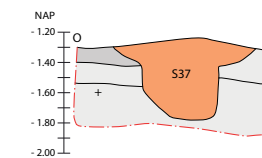
29 Coupe S26

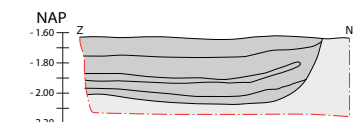
29 Coupe S74

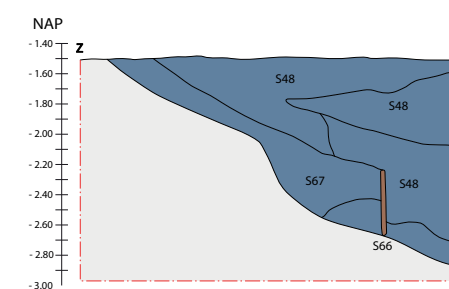
26 Coupe S37

30 Coupe S57

18 Coupe S48

S 08

spoornummer

V 14

vondstnummer

contour profiel

1

profielnummer

natuurlijke klei

gedempte sloot / laag (klooster)

uitbraakspoor (klooster)

gedempte sloot / laag (17de-19de eeuw)

kuil / laag (19de / 20ste eeuw)

gedempte sloot (20ste eeuw)

Bijlage 3

Profielen 2

Gemeente Hoorn, Blokker, Bangert 40 (Bethlehem)

Project 455

Tekenaars C.P. Schrickx

© Archeologie West-Friesland 2020

OM-nummer 4556180100

Schaal 1:50 (A3)

ISSN: 2210-4364 (print)
ISSN: 2665-9387 (online)